

Herstel het vertrouwen

*Verslag van het Christelijk-Sociaal Congres,
27 & 28 augustus 2009 te Doorn*

Stichting Christelijk-Sociaal Congres

Herstel het vertrouwen

*Verslag van de conferentie van het Christelijk-Sociaal Congres,
27 & 28 augustus 2009 te Doorn*

redactie:

Wim Eikelboom

De congrescommissie bestond uit:

Arie Kars, *voorzitter*

Cor van Beuningen, *Socires*

Guusje Dolsma, *VNO-NCW*

Corien Lambregtse, *communicatie-adviseur*

Ineke Ludikhuize, *Passage*

Evert Jan Slootweg, *CNV*

Henk van Willigenburg, *Aob/CVHO*

Piet Kuijper, *Cordaid*

Jan Jacob van Dijk, *adviseur*

Wim Eikelboom, *secretaris*

2009 Stichting Christelijk-Sociaal Congres

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaargemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Omslag, typografie & beeldbewerking: Hans Groen, Amsterdam

Gezet uit de Octone (tekst) en de Scene (koppen)

Fotografie: Hans Lebbe

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

Woord vooraf

In dit verslag kunnen we teruglezen wat tijdens het Christelijk-Sociaal Congres 2009 is gesproken en besproken. En meer nog, de hoofdsprekers hebben hun Congresbijdragen voor deze bundel zodanig bewerkt dat het zeer de moeite waard is hun boodschap voor christelijk sociale beweging al lezend op je in laten werken.

Minister Ab Klink, kiezend voor kwaliteit boven kwantiteit, houdt ons voor dat ons vergoedingensysteem veel meer zou moeten kijken naar het *resultaat* van de gezondheidszorg en minder naar *kwantiteit*. Als we betalen voor kwantiteit, krijgen we kwantiteit. Betalen we voor kwaliteit, dan krijgen we kwaliteit, minder complicaties, lagere kosten, etc., zoals Porter laat zien in *Redefining Health Care*.

In Nederland betalen we huisartsen per consult, apothekers voor het verstrekken van een medicijndoosje, specialisten voor het openen van een DBC: we betalen verrichtingen en volume, geen kwaliteit.

De grote uitdaging voor de komende jaren is de bekostigingssystemen zo te herijken dat kwaliteit leidend wordt, in plaats van volume (ook al blijft die als parameter natuurlijk van belang). De focus op kwaliteit zal uiteindelijk ook kunnen leiden tot doelmatigheid; omdat complicaties worden vermeden.

Lans Bovenberg houdt ons voor dat versterking van onze identiteit een belofte inhoudt en stelt dan ook dat een correctie op de ego-economie vraagt om een heldere identiteit: wie zijn we, waarom zijn we waardevol en waartoe zijn we op aarde? Verantwoordelijkheid nemen voor een gezondere samenleving vraagt dat mensen en organisaties niet anoniem zijn, maar aanspreekbaar op hun identiteit. Want een herkenbare identiteit is een belofte waardoor we weten wat we van elkaar kunnen verwachten.

Ten diepste is de vertrouwenscrisis een identiteitscrisis. De combinatie van individualisering en globalisering maakt dat velen op zoek zijn naar hun identiteit. In de jaren zestig hebben velen zich vrijgevochten uit beklemmende sociale verbanden. Dit proces van individualisering heeft zo zijn positieve kanten omdat mensen meer vrijheid genieten om hun eigen leven vorm te geven. Maar individualisering kan ook doorschieten in een ego cultuur waarin mensen op zichzelf aangewezen raken omdat het belang van duurzame relaties buiten beeld raakt. Het gaat er nu om dat mensen het belang van beperkingen en relaties gaan inzien en daarom vrijwillig kiezen voor gemeenschappen.

Identiteit wint aan belang niet alleen bij dienen en produceren maar ook bij consumeren. Naarmate mensen meer te kiezen krijgen, worden hun preferenties en waarden

en de daaraan ten grondslag liggende identiteit belangrijker. Cultuur en levensbeschouwing winnen bij het bewust zoeken naar levensbestemming, zingeving en identiteit aan belang.

Laten we daarom ruimte scheppen voor veelkleurige maatschappelijke verbanden die pluriforme, authentieke identiteiten vormgeven alsmede de morele sentimenten, deugden en waarden die daaruit voortkomen. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het gezin, de media, de school, verenigingen, netwerken, buurten, sport, kunst en kerken. Een sterke, globaliserende economie kan niet zonder gezonde lokale gemeenschappen waarin mensen leren elkaar te vergeen en rekening te houden met elkaar. Mensen moeten daar zelf ontdekken dat hun geluk en eigenwaarde mede verborgen ligt in de ander.

Roel Kuiper, pleitend voor het investeren in moreel kapitaal, onderscheidt drie vormen van vertrouwen: een contractuele, een mutuele en een die gebaseerd is op caritas. Let erop dat er bij vertrouwen altijd 'iets tegenover' moet staan. Ons vertrouwen neemt toe als we weten wie of wat garant staat voor wat er wordt beloofd of toegezegd. Ons vertrouwen groeit als het wordt gevoed. Bij de drie vormen gaat het dan telkens om iets anders. Er moet (a) een afspraak zijn waarvan de naleving afdwingbaar is, (b) een ander zijn die betrouwbaar is in het dagelijks verkeer van uitwisseling en (c) iemand die voor ons instaat. In het Engelse taalgebied worden de eerste twee wel aangeduid als 'confidence' en de laatste als 'trust'. Bij 'confidence' vertrouwt je op de werking van afspraken en systemen. Maar het vertrouwen blijft voorwaardelijk. Zak je door de basis van regels en afspraken heen of blijkt de persoon op wie je vertrouwd toch niet betrouwbaar dan is er niets meer. 'Trust' gaat dieper. Die vorm van vertrouwen wordt gevoed door de wetenschap dat mijn leven gedragen wordt.

Deze derde vorm confronteert ons tevens het meest indringend met het menselijk tekort. Geen mens kan uiteindelijk het leven van anderen dragen. We zoeken weliswaar voortdurend collectieve vormen van solidariteit om dit op te lossen, maar belanden daarmee per definitie in vormen van 'confidence' en niet van 'trust'. Het besef dat ons leven uiteindelijk niet door mensen gedragen, laat staan gegarandeerd kan worden, toont steeds opnieuw het menselijk tekort en maakt het inzicht des te dieper en verwonderlijker dat God de mens zo nabij komt dat het duidelijk wordt dat Hij het is die ons leven draagt. Dat heeft God getoond in Jezus Christus en het levensoffer dat Hij bracht. Dat is Gods caritas voor mensen.

Het interessante is dat deze derde vorm van vertrouwen, deze caritas, niet los staat van het concrete leven, zoals het geleefd wordt, maar daarin juist wordt verondersteld. De westerse samenleving is groot geworden door de toepassing van deze vorm van caritas. Ze zal weer kunnen groeien van 'low trust' naar 'high trust' als ze vertrouwen als caritas weer hoog in het vaandel heeft staan. Deze vorm van vertrouwen legt de diepste kern bloot van alle intermenselijke verhoudingen. Mensen willen uiteindelijk van een ander

weten of er op hem of haar gerekend kan worden, of mensen doen wat ze zeggen, in-
staan voor hun belofte, voor de ander zal zorgen als het nodig is. Dat gaat verder dan het
opvolgen van regels en procedures in een controle-systeem. Dit gaat over verantwoorde-
lijkheid dragen voor de situatie, de bereidheid er te zijn voor anderen voorbij alle risico's
en onzekerheden. Deze bereidheid er voor de ander als medemens te zijn, noem ik het
'moreel kapitaal' van een samenleving. Sociaal kapitaal gaat over ons vermogen ons met
anderen te verbinden. Moreel kapitaal gaat over ons vermogen voor de ander en de we-
reld te zorgen.

Circa 250 deelnemers hebben dit en nog veelmeer tijdens het Christelijk-Sociaal Congres
gehoord en besproken. Een ieder die wil kan dit en al het overige van het Congres nu le-
zen en nalezen en er over doorspreken en daarnaar handelen.

Wim Eikelboom, Secretaris CSC en redacteur

PERSONALIA

Dr. Jurjen Beumer, Predikant en directeur van *Stem in de Stad* te Haarlem

Dr. Ab Klink, minister van Volksgezondheid Welzijn en Sport

Mr. Jos van Gennip, voorzitter van *Socires*

Prof.dr. Jan Jacob van Dijk, bijzonder hoogleraar Christelijk sociaal denken over economie en maatschappij aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Tevens is hij namens het CDA lid van de Tweede Kamer.

Prof.dr. Lans Bovenberg, hoogleraar economie aan de Universiteit Tilburg

Dr. Lizzy Doorewaard, directeur SBI

Prof.dr. Roel Kuiper, bijzonder hoogleraar in de christelijke filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Tevens is hij namens de ChristenUnie lid van de Eerste Kamer.

Drs. Herman Kaiser, voorzitter Christelijk-Sociaal Congres

DAGVOORZITTER

Elsbeth Gruteke, journaliste, werkzaam bij de EO

THEATER

MARANZA

Inhoud

Presentatie van <i>It's Trust, Stupid</i>	1
Bij de presentatie van <i>It's Trust, Stupid!</i> "Opdat uw ja 'ja' zij en uw neen 'neen'" <i>Jan Jacob van Dijk</i>	3
Een stupide titel? <i>Herman Kaiser</i>	9
Juryrapport Adriaan Borstprijz 2009 voor Mr. J.J.A.M. (Jos) van Gennip	11
Dankwoord bij de uitreiking van de Adriaan Borstprijz <i>Jos J.A.M. van Gennip</i>	15
Christelijk-sociale beginselen in relatie tot de gezondheidszorg <i>Ab Klink</i>	23
Dagopening <i>Jurjen Beumer</i>	29
Openingstoespraak <i>Herman Kaiser</i>	33
Vertrouwen, identiteit en verantwoordelijkheid <i>Lans Bovenberg</i>	35
Co-referaat <i>Lizzy Doorewaard</i>	49
Vertrouwen als moreel kapitaal <i>Roel Kuiper</i>	53
Slotwoord door voorzitter Herman Kaiser	63
Deelnemers	65

Presentatie van *It's Trust, Stupid*

Prof.dr. Jan Jacob van Dijk,, hoogleraar Christelijk-Sociaal denken aan de VU, overhandigt het tweede exemplaar van de reeks over discussies over Christelijk-Sociaal denken: *It's trust, stupid!* aan Herman Kaiser, Lans Bovenberg en Wim van de Donk.

Lans Bovenberg (boven) en Wim van de Donk (rechts) spreken beiden een korte reactie uit

Bij de presentatie van *It's Trust, Stupid!* “Opdat uw ja ‘ja’ zij en uw neen ‘neen’”

Jan Jacob van Dijk

Een jaar geleden leken de financiële bomen tot in de hemel te groeien. Er was een financieringsoverschot, de werkloosheid was laag, de economische groei leek gunstig en het CPB was optimistisch voor de komende jaren.

Nog geen drie weken na Prinsjesdag moest de Nederlandse overheid voor het eerst in lange tijd een systeembank ondersteunen en korte tijd later zelfs geheel overnemen. Dat was het eerste teken dat Nederland de dans van de financiële crisis niet kon ontspringen. Sindsdien opent ieder journaal en krant met de financiële crisis.

Opvallend is dat bij het treffen van maatregelen om de crisis te bestrijden de aandacht voornamelijk uitgaat naar het verzachten van de effecten van de crisis. Er worden maatregelen getroffen om de economie te stimuleren, mensen gedeeltelijk of geheel aan het werk te houden en de koopkracht overeind te houden van mensen. Allemaal goede en noodzakelijke maatregelen om de verschijnselen van de crisis te bestrijden, maar bestrijden ze de oorzaak van de crisis zelf?

Wat is de oorzaak van de crisis?

Die vraag komt in het debat wel eens aan de orde, maar wordt vaak als filosofisch of zweverig gepraat snel terzijde geschoven. Natuurlijk is het lastig om nu dé oorzaak van de crisis aan te duiden. Economische historici zullen hun handen er over enkele jaren nog vol aan hebben om het hele proces te beschrijven en de gebeurtenissen te verklaren. Toch is het te makkelijk om te stellen dat we daar dan maar op moeten wachten en het er nu maar niet over moeten hebben. Daarom een kleine aanzet.

In de afgelopen tijd is vaak gesuggereerd dat de oorzaak van de crisis in het gebrek aan vertrouwen lag. Mijns inziens is juist het tegenovergestelde het geval: er was een te groot vertrouwen, waar door velen op een roekeloze en onverantwoorde wijze mee om is gegaan. Zo kreeg ik ooit het advies om een huis te kopen op basis van een hypotheek die te hoog was voor mijn inkomen onder het motto dat ik later toch wel genoeg zou verdienen om die hypotheeklasten te gaan betalen. U kunt zeggen dat de adviseur veel vertrouwen in mij had, maar ik vond het een onverantwoorde hypotheek op mijn toekomst. Ik verwachtte dat de Nederlandse financiële instellingen mij zouden wel behoeden voor het nemen van onverantwoorde financiële risico's. Die verwachting leefde bij veel mensen en leidde er toe dat we zelf geen voorzorgsmaatregelen meer troffen en onverantwoorde risico's namen. We hadden een blind vertrouwen in allerlei instellingen. Maar dat vertrouwen werd in de afgelopen maanden ernstig beschaamd en heeft plaats gemaakt voor een groot wantrouwen.

Vertrouwen

Ik heb nu al enkele malen het begrip vertrouwen gebruikt zonder daar een omschrijving van te geven. En dat is noodzakelijk voor het verdere debat.

Veel mensen verwarren namelijk het begrip vertrouwen met het begrip zeker weten. Over vertrouwen zijn hele boekenkasten vol geschreven en een ieder benadert het vanuit zijn eigen invalshoek. Maar in de literatuur zien we als rode draad dat vertrouwen gebaseerd is op een verwachting, waarbij we moeten erkennen dat die verwachting wel eens gelogenstraft zou kunnen worden. Vertrouwen spreekt een zekere mate van kwetsbaarheid uit. We gaan er vanuit dat de persoon of institutie die we vertrouwen, in een bepaalde situatie een bepaald gedrag gaat vertonen, maar helemaal zeker weten doen we het niet. De persoon kan zich door omstandigheden, die wij niet kennen of niet willen kennen, gedwongen voelen om een ander besluit te nemen, dan wij hadden verwacht. En als puntje bij paaltje komt, accepteren we dat.

Deze christelijk-sociale interpretatie van het begrip vertrouwen gaat uit vrijheid van handelen voor mensen: mensen kunnen voldoen aan verwachtingen die andere mensen over hen hebben, maar ze zijn er niet aan gebonden. Er kunnen omstandigheden zijn, die

het rechtvaardigen om van die verwachtingen af te wijken. Vanuit de persoonlijke verantwoordelijkheid dat iedere persoon en organisatie verantwoordelijk is voor zijn of haar eigen keuzes en handelingen, maar dat iedere keuze er toe moet bijdragen dat het de gemeenschap waar ze deel vanuit maken, goed moet gaan, kunnen ze besluiten om niet aan de gestelde verwachtingen te voldoen. Omdat ze menen dat de afwijking van de verwachting het welbevinden van de gemeenschap beter ten goede komt.

Dat niet iedereen aan alle verwachtingen zal voldoen past ook in de ontkenning van een perfecte voorspelbaarheid van het gedrag van mensen en organisaties. Dat is wel eens lastig, maar als er wel een perfecte voorspelbaarheid zou bestaan, zouden we de vrijheid van handelen van mensen ontkennen. Daarom biedt deze definitie van vertrouwen ons de gelegenheid om uit te gaan van de vrijheid van mensen, vooral van andere mensen. Eigenlijk bieden we mensen en organisaties het recht om ons teleur te stellen. Dat is niet leuk, maar het maakt integraal onderdeel uit van dit begrip. Kortom: vertrouwen is een belangrijk begrip binnen het christelijk sociaal denken.

Vertrouwen in de westerse samenleving

Vertrouwen speelt een belangrijke rol in de westerse samenleving. Dat vertrouwen is namelijk de basis voor een goed functionerende democratische rechtsstaat. Alleen als de burgers vertrouwen hebben in de democratische instituties kan een democratie zich staande houden. Naast het parlement, regering, overheid en rechtspraak is ook het maatschappelijk middenveld van belang. Vaak gebruiken we daar andere termen voor, zoals het begrip sociaal kapitaal.

Diverse auteurs hebben gewezen op de belangrijke functie van het sociaal kapitaal voor de westerse samenleving. De Tocqueville wees daar in de negentiende eeuw al op. Recenter hebben mensen als Robert Putnam en Francis Fukuyama op het belang van een goed functionerend maatschappelijk middenveld gewezen.

Over het huidig functioneren van het maatschappelijk middenveld zijn wel enkele noten te kraken. In de eerste bundel uit de reeks christelijk sociaal denken is al gewezen op de verstatelijking van grote delen van het maatschappelijk middenveld. Daar kan aan toegevoegd worden dat de legitimiteit van delen van de *civil society* ter discussie staat, omdat het soms lijkt alsof het maatschappelijk middenveld meer van de organisatie dan van de leden is. Bijvoorbeeld de betrokkenheid van de achterban bij een maatschappelijke organisatie, of beter gezegd, de onvoldoende betrokkenheid daarbij, plaatst vraagtekens bij de functie van het maatschappelijk middenveld. Zo ben ik iedere keer weer verbaasd over de standpunten die de ANWB namens mij inneemt over het rekeningrijden, terwijl mij nimmer iets gevraagd is en ik ook niet de indruk heb dat het bestuur zit te wachten op de mening van de familie Van Dijk uit Culemborg.

Als er dan vraagtekens geplaatst kunnen worden bij het functioneren van het maat-

schappelijk middenveld, hoe staat het dan met het vertrouwen tussen burger en overheid?

Het antwoord op deze vraag heeft twee dimensies: het vertrouwen van de mensen in de overheid en omgekeerd, het vertrouwen van de overheid in de burgers. De overheid lijkt een deel van het vertrouwen van de burgers verloren te hebben. Kijk naar de klachten van de burger over het functioneren van de publieke dienstverlening, kijk naar de afnemende steun voor traditionele politieke partijen en de vlucht naar populistische partijen, kijk naar de klachten over de administratieve lasten en het te veel aan regels, kijk naar de houding van de bevolking over de salarissen in de publieke dienst. De Nederlandse overheid behoorde tot de groep van high trust societies, maar lijkt deze positieve beoordeling in rap tempo kwijt te raken. Dekker en de Hart gaan in deze bundel nader op deze stelling in en komen tot verrassende conclusies.

Maar, vraagt de overheid ook niet om gewantrouwd te worden? Laatst mocht ik met iemand mee naar een bureau dat de toewijzing doet voor rugzakjes voor ouders met kinderen met het syndroom van down. Ik was nogal onder de indruk van de hoeveelheid papieren die ingevuld moesten worden. Ik vroeg toen aan die man: “Zou u zaken doen met iemand die u niet vertrouwt?”

“Natuurlijk niet,” antwoordde hij.

“Dus u doet alleen zaken met mensen die u vertrouwt?”

“Ja.”

“Maar hoe kan het dan zijn dat u zo’n geweldige hoeveelheid informatie vraagt, voordat u hem het rugzakje toevertrouwt? U gaat er dan toch eigenlijk van uit dat de aanvrager niet te vertrouwen is?”

Hij keek mij aan, het bleef lang stil en toen zei hij: “Zullen we maar doorgaan met de formulieren?”

Veel in de huidige samenleving lijkt gebaseerd op wantrouwen. Kenmerkend is de slogan van de belastingdienst: “Vertrouwen is goed, maar controle is beter.” Trouwens: het geldt niet alleen voor de overheid. binnen het bedrijfsleven gelden exact dezelfde mechanismen. Kijk maar eens naar het gedrag van verzekeringsmaatschappijen, die een ieder het hemd van het lijf vragen als we een schadeclaim indienen.

Het merkwaardige is dat we veel van deze problemen willen oplossen met meer regels, meer transparantie en soms met maatregelen die averechts werken. Zo willen we bijvoorbeeld tegemoet komen aan de terechte klachten over de hoge salarissen in het bedrijfsleven. We eisen transparantie en gaan er dan van uit dat het vertrouwen hersteld zal gaan worden. Maar dan komen we bedrogen uit, want het vertrouwen neemt eerder af en het cynisme neemt toe.

Om het vertrouwen in de publieke diensten te laten toenemen, verhogen we de transparantie, maar ook dat vergroot het vertrouwen niet. En de wens van de algemene rekenkamer dat we elke stuiver niet alleen kunnen verantwoorden, maar ook nog direct

moeten duidelijk maken wat het effect van die stuiver was, vergroot nu ook niet direct dat vertrouwen. Meer meten en weten leidt niet automatisch tot meer vertrouwen. En toch grijpen we steeds vaker naar dat instrument. Ankersmit wijst in deze bundel op de tegenstelling tussen vertrouwen en transparantie.

Wat dat betreft zullen we toch meer moeten doen om het werkelijke probleem aan te pakken, namelijk het vertrouwen herstellen. Daarin zal de overheid het vertrouwen in zijn burgers moeten herstellen. Dat kan ze doen door bijvoorbeeld minder zware procedures in het leven te roepen bij aanvragen voor vergunningen en ruzzakjes. Verder lijken experimenten met minder regels verrassend positieve resultaten op te leveren. Ik wil in dat geval wijzen op het experiment shared spaces in Drachten.

In de tweede plaats moeten instituties doen wat ze beloven. Regels blijven noodzakelijk, maar dan moeten we ze ook handhaven. En dan ook werkelijk waarmaken wat we zeggen te zullen doen.

In de derde plaats moet het maatschappelijk middenveld zich weer gaan richten op zijn eigen achterban. Het middenveld moet weer een beweging worden, waarin mensen elkaar ontmoeten. Waardoor mensen weer vertrouwen in zich zelf en in de ander kunnen opbouwen. Als daar het vertrouwen weer groeit, zal dat zijn uitwerking op de rest van de samenleving niet missen.

Maar ook de individuele burger moet werken aan het herstel van vertrouwen. Tijdens het Christelijk Sociaal Congres van 1991 werd geconstateerd dat er sprake was van een vacante verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid werd niet meer genomen door mensen. Voor een deel door de complexiteit van de samenleving, voor een deel vanwege een gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef bij mensen zelf. Het is soms ook wel makkelijk om de verantwoordelijkheid bij anderen neer te leggen. Dat nu moet doorbroken worden. Mensen moeten op elk niveau hun verantwoordelijkheid weer nemen en anderen aanspreken op hun verantwoordelijkheden.

Dat geldt voor mensen binnen bedrijven die zien dat zaken niet goed lopen, dat geldt voor burgers die anderen aanspreken op hun asociale gedrag in het OV, dat geldt voor ouders die hun op voetbalscheidsrechters scheldende kinderen vermanend moeten toespreken. Als mensen hun verantwoordelijkheden nemen, dan zal het onderlinge vertrouwen weer groeien. Want onze verwachtingen worden dan positiever over onze medemens.

En als we dan ook nog doen wat we beloven en beloofd hebben, zal het vertrouwen groeien. Meer regels en meer wetten vergroten het vertrouwen niet. Dat behoort tot het contractdenken, hetgeen eigenlijk een brevet van wantrouwen is. Want mocht iemand zijn belofte niet nakomen, dan heb ik de waarborg dat de rechter die een ander aan zijn contract zal houden. Hier spreekt geen vertrouwen uit. Willen we echt vertrouwen wekken, dan moeten we het advies van de Jakobus ter harte nemen: “Maar bovenal broeders en zusters, zweer geen enkele eed, niet bij de hemel, niet bij de aarde, nergens bij. Laat uw ja ja zijn en uw neen neen, anders zult u er voor gestraft worden.”

... en dan de titel

In het begin van de campagne van de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1991 leken de kansen van Bill Clinton om de zittende president George Bush te verslaan, schier onmogelijk. Het was nog niet voorgekomen dat een zittende president na een recent gewonnen oorlog, tegen Irak, werd verslagen. Toch legde Clinton in januari 1992 de eed af als de nieuw gekozen president en had Bush het nakijken.

Achteraf verklaarde Clinton zijn winst door er op te wijzen dat hij de mensen had aangesproken met het enige echte thema waar ze op dat moment gevoelig voor waren: de economie. Zijn hele campagne was gericht op de sociaal-economische vooruitzichten van de gemiddelde Amerikaan. Onder het motto "It's economy, stupid!" gaf hij een effectief antwoord op de campagne van Bush, die inging op zijn internationaal politieke ervaring en op zijn veiligheidsbeleid. Maar de Amerikaanse kiezer bekommerde zich niet om deze veiligheid, maar om zijn eigen sociaal-economische toekomst. Dat was het echte probleem waar de Amerikanen mee zaten.

De huidige maatregelen zijn belangrijk en dragen bij tot het bestrijden van de effecten van de kredietcrisis, maar of ze de dieperliggende oorzaken werkelijk oplossen? Ik vraag het mij af. Het moet gaan om het herstel van vertrouwen en niets anders.

It's trust, stupid!

Een stupide titel?

Dankwoord bij de presentatie van het boek It's Trust, Stupid!

Herman Kaiser

Allereerst spreek ik mijn erkentelijkheid uit dat het daadwerkelijk gelukt is om nu van een begin van een nieuwe traditie te mogen spreken. Bij de presentatie van het eerste deel uit de serie Christelijk-Sociaal Denken heb ik professor Van Dijk hiertoe uitgenodigd. Inmiddels zijn wij een jaar verder. Tot mijn grote vreugde zie ik dat het wederom gelukt is om een voortreffelijk boek te maken met een thematiek die zeer goed aansluit op het jaarthema van het Christelijk-Sociaal Congres. Voor 2009 is dat: 'Herstel het vertrouwen!'

Ik veroorloof mij hierbij wel een kritische kanttekening bij de titel. Ik heb kennis genomen van de overwegingen die hiertoe leiden. Volgens mij was het niet nodig om de omweg via de heer Clinton te maken om tot een passende titel te komen. De titel *It's trust, stupid* heeft iets ongemakkelijks. Niet zo zeer vanwege de engelse taal, maar vanwege een ongerijmdheid. Wie schrijft over vertrouwen, en dan ook nog in de kontekst van de christelijk-sociale beweging, moet niet direct de ander (de lezer?) voor stupide uitmaken. Maar hier valt over heen te stappen.

Ik wil graag inhaken op wat in het boek de dynamiek van Putnams virtuous cirkels wordt genoemd. In onze samenleving zien wij een groeiend wantrouwen tegen te politiek en maatschappelijke instellingen. Er lijkt wel een spiraal van toenemend cynisme en een afnemend vertrouwen te zijn ontstaan. Daar tegenover zou een positieve spiraal van wederzijdse versterking, participatie en gemeenschapszin kunnen ontstaan.

Een spannende vraag voor de christelijk-sociale beweging is dan ook hoe een deugdzame dynamiek kan worden aangezwengeld van een verbredend vertrouwen en betrokkenheid.

Deze dynamiek is noodzakelijk om te bouwen aan wat in de christelijk-sociale leer het *bonum commune* wordt genoemd. Het lastige is evenwel dat het startpunt van ons sociaal handelen veelal buiten de *bonum commune* ligt. De kernvraag is in veel maatschappelijke konteksten: waar vind je te midden van een allesoverheersend cynisme nog aanknopingspunten voor vertrouwen? Of anders geformuleerd: hoe kun je de verstikkende spiraal van bureaucratie en systeemdenken stopzetten en terug buigen naar een spiraal van subsidiariteit en humaniteit? Hoe kunnen wij het control- en managementhandelen vervangen door een nieuw handelingsperspectief op basis van menselijke waardigheid, creativiteit en verantwoordelijkheid?

Deze vragen staan ook centraal in de recente sociale encycliciek *Caritas in Veritate*. De

huidige kredietcrisis is maar ten dele van financiële aard. Zij heeft vooral te maken met het feit dat ons moreel handelen is gemarginaliseerd. Ethiek is bijzaak geworden. Een mechanisme dat je moet inzetten ter correctie wanneer het is misgelopen. Ethiek is dan op zijn gunstigst een tijdelijk gedoogde countervailing power voor een onbeheerste werking van de markt en een gebrekkig functionerende overheid. Dit staat dwars op de ethiekopvatting binnen de christelijk-sociale leer. Daarin moet de ethiek een inherent en permanent element zijn dat in het hele sociaal-economisch en politiek handelen is doordrenkt. Als wereldwijd de economische elite het signaal afgeeft dat haar gegraai niet ter discussie mag staan vanwege de platte afspraak-is-afpraak-ethiek dan gaat de vertrouwensspiraal in snel tempo omlaag. Echte leiders als Merkel en Obama waarschuwen voor de consequenties als wereldwijd het gevoel voor sociale gerechtigheid met voeten wordt getreden. De bevolking keert zich massaal af van haar leiders en de democratische stabiliteit van landen komt in het geding.

Ik had liever gehad dat de titel van het boek was: “Het gaat om vertrouwen, mijn vriend.” Misschien zou die titel wel te zacht zijn. De waarschuwende boodschap moet wellicht met de taal van de huidige cynische cultuur gebracht worden. Niet om dat cynisme verder te versterken, maar om het te keren. Het niet snappen dat wij de spiraal moeten omkeren is inderdaad stupide. En dan mag inderdaad indringend gezegd worden. Dus toch niet zo’n gekke titel.

Juryrapport Adriaan Borstprij 2009 voor Mr. J.J.A.M. (Jos) van Gennip

Mr. Jos van Gennip ontvangt de Adriaan Borstprij 2009 vanwege zijn niet aflatende bijdrage aan de ontwikkeling en bevordering van het christelijk-sociale denken en zijn inzet met geheel zijn persoon voor de christelijk-sociale beweging, over een periode van meer dan veertig jaar.

Zijn bijdrage aan de ontwikkeling en bevordering van het christelijk-sociale denken

In talloze artikelen, boeken en toespraken onderzoekt Mr. J. van Gennip telkens weer de reikwijdte en implicaties van de verbinding tussen geloof en samenleving, aan de hand van de beroemde drieslag: analyse – ethische weging – beleid. Door consequent de vraag aan de orde te stellen: ‘Wat voor samenleving willen we eigenlijk?’ draagt hij bij aan de vernieuwing en actualisering van het christelijk-sociale denken in de context van de 21^e eeuw.

Dat doet hij in zijn hoedanigheid van directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA gedurende bijna tien jaar, een periode waarin vernieuwende en belangwekkende programma’s en adviezen het licht zien. De invloed ervan reikt ver over onze landsgrens en is bijvoorbeeld direct herkenbaar in de vorming en het gedachtegoed van de Europese Volkspartij.

Dat doet hij gedurende zijn zestien jaren als politicus in de Eerste Kamer, veelgeprezen om zijn diepgravende, doorwrochte betogen.

Dat doet hij in talloze publicaties, waarvan in het bijzonder de door de Eduardo Frei Stichting en Socires uitgegeven serie vermeld moeten worden. In *Euroland or Europe?* verdedigt hij het concept van Europa als waardengemeenschap, tegenover stromingen en feitelijke tendensen die Europa reduceren tot een economische en administratieve entiteit. In zijn *Soft spoken inspiration*, met een voorwoord van Chris Patten, onderzoekt hij de betekenis van het christelijk-sociale denken in de ontwikkeling van de internationale samenwerking, en trekt deze lijn door naar ons tijdperk van globalisering. Hoe kun je van buitenaf steun verlenen aan authentieke ontwikkeling, zódanig dat organische samenlevingsprocessen niet verstoord maar juist versterkt worden? – dat is de vraag die hij daar aan de orde stelt. De verantwoordelijkheid van Christenen in een tijdperk van globalisering en secularisering wordt als apart thema uitgewerkt in de prachtige, ook sterk persoonlijk getinte, tekst van de lezing *In a world which has no use for God*. En binnenkort zal in deze serie verschijnen: *Society, Values, Politics*, een veelbelovende titel!

In feite doet hij dat altijd, door zijn hele loopbaan heen; in zijn hele leven onderzoekt Mr. Jos van Gennip de onlosmakelijke band tussen een levend geloof en maatschappelijk engagement.

Zijn inzet voor de christelijk-sociale beweging

De betekenis van Mr. Jos van Gennip voor de christelijk-sociale beweging is, behalve theoretisch en politiek, ook van zeer praktische aard.

Op vele manieren heeft hij een concrete bijdrage geleverd aan de ontwikkeling en versterking van het maatschappelijk middenveld in Nederland, en meer in het bijzonder aan de christelijk-sociale beweging en christelijk maatschappelijke organisaties.

Al op 28-jarige leeftijd, vanaf zijn directeurschap van het Centraal Missiecommissariaat; Daarna, van 1970 tot 1984, als oprichter en directeur van de medefinancieringsorganisatie Cebemo, nu Cordaid,

En ook als oprichter en voorzitter van Socires, platform voor reflectie over cultuur en samenleving;

- » als voorzitter van de Society for International Development, Netherlands' Chapter,
- » als voorzitter van de NCDO,
- » als mede-oprichter en bestuurslid van het Netherlands Institute for Multiparty Democracy,
- » als vice-voorzitter van Vluchtelingenwerk Nederland,
- » als bestuurslid van Inter Press Service,
- » als voorzitter van de Vrienden van het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen,
- » als lid van de VNG adviescommissie gemeentelijke samenwerking met ontwikkelingslanden, en als voorzitter van de Stichting Katholiek Onderwijsfonds.

Inzet met zijn gehele persoon

Ook met inzet van gehele persoon zet hij in denken en doen zich in voor een Nederland en een Europa als waardengemeenschap. Hij betoont zich daarmee verbindend, strijdbaar en gelovig. Jos van Gennip is *niet van deze wereld*. Hij staat *midden in de wereld*.

Ongeduldig, maar volhardend.

Al met al een gepassioneerde christelijk sociale inzet van een niveau en creativiteit die de uitreiking van de Adriaan Borstprijs op het komende Christelijk-Sociaal Congres van 2009 volledig rechtvaardigt.

Minister Ab Klink reikt de Adriaan Borstprijis 2009 uit aan Mr. Jos van Gennip

Dankwoord bij de uitreiking van de Adriaan Borstprijis

Jos J.A.M. van Gennip

Mijnheer de Voorzitter, mijnheer de Minister, beste Herman, beste Ab, lieve Familieleden, Dames en Heren, beste Vrienden.

Ab, dank voor je woorden en het presenteren van de *Laudatio*; ik heb het zeer op prijs gesteld, dat je ondanks andere verplichtingen hier bent gebleven om deze woorden tot ons te richten. Beste Herman en andere bestuursleden van het CSC dank voor jullie beslissing.

Ik ben wat in verwarring naar Doorn gegaan, want in de uitnodiging stond, dat de Adriaan Borstprijis dit jaar uitgereikt zou worden aan de directeur van *Socires* en dat was overigens terecht. Iedereen weet dat die directeur, Cor van Beuningen, die prijs zeer verdient. Hij is tien jaar geleden het avontuur aangegaan om zich beschikbaar te stellen voor onze denktank *Socires*, en hij heeft gedurende al die jaren met heel veel inventiviteit en creativiteit gewerkt aan het opbouwen van een platform, waar systematisch de vraag aan de orde wordt gesteld, op welke wijze vanuit de bronnen van onze inspiratie een bijdrage geleverd kan worden aan het debat over de inrichting van de samenleving en aan de grote maatschappelijke keuzes in binnen- en buitenland. Cor, zeer bedankt daarvoor.

Maar de *Laudatio* van de Minister heeft dus een eind gemaakt aan de onzekerheid en

ik moet er dus van uitgaan, dat het bestuur deze beslissing echt heeft genomen om mij de Adriaan Borstprijz toe te kennen, alhoewel de procedure niet correct gevolgd is, want dit is het eerste besluit van het CSC-bestuur zonder dat ze hun adviseur hebben geraadpleegd. Overigens, Ab, heb ik het uitermate gewaardeerd, dat jij bereid was het juryrapport voor te lezen.

En er blijven ook wat andere twijfels bestaan, want ik sta nu niet te boek om mijn radicaal progressieve standpunten, zeker niet in binnenlandse kwesties. Ik heb me in ieder geval nooit thuis gevoeld bij de luide opvatting, dat armoede, afhankelijkheid, achterstand, uitsluiting, de schuld zijn van anderen dan de slachtoffers, en dan ook uitsluitend door die anderen zouden kunnen worden gecorrigeerd en hersteld.

De christelijk-sociale traditie gaat uit van eigen verantwoordelijkheid en ziet achterstelling en armoede allereerst als een uitdaging en opgave. Die instelling, die boodschap, heb ik van jongs af aan op de boerderij van mijn ouders meegekregen en dat heeft ook mijn stellingname in het OS debat getekend. Het is niet de ontkenning van schuld en aansprakelijkheid van anderen, het is allereerst een oproep om het niet daarbij te laten. Terugdringing van armen en achtergestelden in hun slachtofferrol is de slechts denkbare oplossing om hen uit die situatie te laten opstaan. Veel mislukkingen, bijvoorbeeld in de ontwikkelingssamenwerking, zijn op die victimisatie-theorie terug te voeren. Maar populair word je in radicale kringen daar niet mee, zelfs niet met verwijzing naar de Nederlandse en Rijnlandse eigen sociaal-economische geschiedenis, die gekenmerkt werd door niet bij de pakken te blijven neerzitten, niet de vinger naar anderen te wijzen, maar zelf het eigen lot zoveel mogelijk in handen nemen.

Daarom ben ik ook echt blij met dit besluit van het bestuur van het CSC en deze toekenning. Dat is iets anders dan onze ervaring op het Ministerie van Buitenlandse Zaken soms, waar na een staatsbezoek niet zelden een aantal gaatjesenveloppen langs de bureaus gingen, met als inhoud de hogere of lagere onderscheidingen namens de zojuist ontvangen president. Het doet mij echt wat, dat het bestuur van het Christelijk Sociaal Congres deze prijs heeft toegekend. Maar ik ben dat bestuur vooral dankbaar voor zijn kracht en moed, om dit jaarlijkse congres zelf te organiseren en een drager te doen zijn van inspiratie in de tegenstroom tegen vervlakking en pragmatisme.

Achttien jaar geleden, honderd jaar na het eerste congres van Abraham Kuyper, heeft een aantal gedrevenen het initiatief genomen weer bij elkaar te komen, ieder jaar. De laatste twee werkdagen van augustus – de vakantie is dan afgelopen en het politieke en maatschappelijke drukke seizoen staan voor de deur – worden gewijd aan reflectie, inspiratie, ontmoeting. Dat was in 1991 een buitengewoon belangrijk én vernieuwend initiatief. Ik denk aan mensen als Aart Kouwenhoven, die in de periode sinds het laatste congres is overleden, aan Bert Vroon, aan Til Gardeniers, aan Dick Kuiper, aan Pieter Anton van Gennip en anderen.

Het CSC, beste vrienden, is geen stuk steen uit de omgevallen zuil van een eens

bloeiend verbond van christelijk-sociale organisaties, maar het is een bron van vernieuwing, een accu voor oplading. Die inspiratie en die accuoplading hebben we ook heel hard nodig. Als wij elkaar niet vasthouden worden we in de huidige maatschappelijke context heel eenzaam, want we waren honderd jaar geleden en we zijn nu in wezen een tegenbeweging met keuzes die niet gemakkelijke begrepen worden en dikwijls bestreden.

Ons sociaal engagement is soms wel wat radicaal – denk aan de architectonische kritiek op de structuur van de samenleving van Abraham Kuyper en denk aan de toonzetting ook van de laatste encycliek, *Caritas in Veritate*, over de “explosie van de globalisering, die ook gigantische nieuwe scheidslijnen tussen de mensen trekt” – maar wij waren en zijn niet van de klassenstrijd, binnenslands of tussen de volkeren; wij zijn voor verzoening, overleg, eigen verantwoordelijkheid, vertrouwen zoals het centrale thema dit jaar is; dat is minder *luidruchtig* dan de stellingname van bijvoorbeeld de anti-globalisten nu of de Marxisten vroeger. Wij zijn meer van ‘the soft spoken inspiration’. En tegenwoordig zijn we vooral eenzaam tegenover de onverschilligheid hier of tegenover een interpretatie van het ideaal van zelfverwerkelijking, dat tot hyperindividualisme leidt, of een collectief geloof dat door achter de duinen te duiken, we de wereld aan ons voorbij kunnen laten gaan.

Het CSC probeert opnieuw te werken aan een oppakken van de grote problemen en die ook te zien als een kans, tegen die onverschilligheid en tegen de vlucht in. Het oppakken van de sociale verwoestiging van onze binnensteden – het *menselijk* ecologisch vraagstuk, zoals die nieuwe encycliek het noemt –, of de letterlijke overleving van twee miljard mensen, of toch recht te doen aan Schepping en Toekomst, dus aan de vraag van inter-generationale rechtvaardigheid. Het oppakken van die vraagstukken te zien als een kans ook. Vanuit een beproefde driehoek van *Socires*:

- » Wat is er eigenlijk aan de hand in deze wereld? Dus die zorgvuldige analyse van wat zijn de trends en waar leiden ze toe.
- » En dan de tweede vraag: zijn die trends, is die uitkomst in overeenstemming met wat wij zien als de goede samenleving, menswaardigheid, rechtvaardigheid ook?
- » En zo niet, welke actie moeten we dan ondernemen om die trends te keren en wél tot die maatschappij te komen waarin ‘ieder zijn naam in vrede en waardigheid draagt?’

Analyse, toetsing aan normen, keuzes. Dat moet ons visioen zijn en uiteindelijk ons actieprogramma. “Zonder visioen verwildert het volk,” staat in de Spreuken, en Joop den Uyl en Ruud Lubbers hebben dat nagezegd. Die boodschap is juist van unieke betekenis in onze tijd, in z’n terugval tot pragmatisme, verantwoordelijkheidsvlucht en zich verschuilen in verwijten aan anderen, ‘ze’. Misschien moeten we het aanpassen en zeggen: “Waar het visioen ontbreekt verWilderst het volk.”

Maar degenen die wel voor dat visioen gaan, maken niet voor de hand liggen keuzes.

En daarom hebben we elkaar nodig; hebben we een platform nodig voor ontmoeting, een concentratiepunt voor reflectie en studie en soms voor gezamenlijke actie. Want het heeft niet alleen met nieuwe problemen te maken, want onze christelijke beweging zelf staat midden in een proces van fundamentele heroriëntering en herpositionering.

Het echt nieuwe van de christelijk-sociale beweging in deze eeuw is dat het niet meer primair gaat ten bate van onszelf, onze eigen groep. Kleine Luyden zijn gegoede burgers geworden en gediscrimineerde papen geëmancipeerde huizenbezitters. Ooit hielden standsorganisaties elkaar vast om de vragen, de noden van de eigen kring op te lossen, zichzelf te ontwikkelen. Nu worden wij vooral getest op visie en inzet ten bate van anderen, ver weg, dichtbij en voor de toekomst. Dat is de eerste wissel die de christelijk-sociale beweging moet nemen.

Natuurlijk zijn er nog eigen belangen, maar ze zijn van een andere aard geworden. Het gaat ook om behoud van een aantal verworvenheden uit de vorige eeuw, die ten nauwste samenhangen met ons mens- en maatschappijbeeld; het gaat om het selecteren, vernieuwen en het goede behouden. Hier ligt ook ons probleem. Honderd jaar geleden hadden wij baat bij een verandering van de maatschappij, van de structuur van de samenleving. Nu lijken wij vooral belang te hebben bij het behoud van die samenleving. Maar onze maatschappij baseert zich op een economisch en financieel stelsel, dat in zijn voegen kraakt, en op een verbruikerscultuur, die in deze vorm in ieder geval niet houdbaar is. Hoe reageren wij daarop? Als een groepje bange burgers, die hun belangen willen beschermen en willen vasthouden wat ze ooit verworven hebben. Óf weten we dat we ook nu ons moeten inzetten voor die vernieuwing, voor modernisering die nodig zijn, met behoud van onze mens-, levens- en maatschappijopvattingen. Vernieuwing op onze condities.

Inzet dus voor de toekomst, inzet niet primair ten bate van onszelf.

Mag ik een van onze leden daarvoor als symbool vermelden. Het SKAN *fonds* was opgezet als Stichting Katholieke Noden ten bate primair van vragen en behoeften van de eigen katholieke instellingen, eigen achterban ook. Nu richt SKAN zich met name op de vraag hoe die sociale verwoestijning bestreden kan worden en sociale cohesie bevorderd. Natuurlijk dikwijls met de inzet van katholieke en christelijke organisaties en met handhaving van de oorspronkelijke inspiratie, maar met doelgroepen in het vizier, die zeker niet langer primair de eigen achterban zijn maar die wel die helpende hand nodig hebben, nood hebben.

En er is een twee wissel die we moeten nemen. Onze acties in het verleden betroffen primair de sociaal economische agenda. Nu komt daar onmiskenbaar de culturele dimensie bij. Het gaat daarbij om niet minder dan het recht van onze organisaties en instellingen op hun bestaan, hun erkenning als voorwaarde en instrument voor de kwaliteit van onze samenleving. Het gaat om de positie van het maatschappelijk middenveld en ook van de potentie van de christelijke inspiratie in maatschappij, economie, cultuur en politiek.

Symbool voor die andere wissel staat dat initiatief hier in 2002 van de Minister-President, die het Christelijk Congres juist gebruikte als platform om aan te kondigen, dat hij het *waardendebat* in de Nederlandse en in de Europese fora tot een kenmerk van zijn inzet zou maken. Die intentie heeft hij waargemaakt, met een bijzondere weerklink tijdens ons Europees voorzitterschap. Dat debat moet vooral doorgezet worden.

Potentie en belangen: we kunnen helaas niet ontkennen, dat onze geluiden weerstand oproepen en dat we ons moeten verdedigen. Iedereen grijpt vertwijfeld naar z'n hoofd bij de vraag hoe probleemjongeren in West-Amsterdam bereikt kunnen worden, en als dan een van onze andere leden, *Youth for Christ*, blijkt daar wel in te slagen, dan zijn ineens de wereld en de columns van de Grachtengordelpers te klein. Dat was niet de bedoeling! We moesten eens willen bekeren of onze waarden overdragen! Maar de kwaliteit van de inzet van een Youth for Christ heeft alles met die waarden en die identiteit te maken.

Ik ben altijd verrast geweest door die meewaardigheid, minachting soms, waarmee onze maatschappijopvattingen bejegend werden. “Ze hebben het weer over hun maatschappelijk mijnenveld.” Maar als aan een universiteit aan de Amerikaanse Westkust ze het hebben over *replenishment of social capital*, dan wordt dat ineens als een geavanceerde bijdrage aan de aanpak van maatschappelijke problemen gezien. En dat zoveel sociologen en filosofen in Amerika, de waarden van samenleving— *Gemeinschaft* —, als de verwaarloosde factor van de postmoderne cultuur aanwijzen, wordt breed onderstreept, zonder een vermelding dat daar dikwijls ook een referentie aan de christelijk sociale inspiratie in verscholen ligt. Daarom ben ik ook zo blij, dat velen uit de educatieve, academische en culturele sfeer en christelijke media de weg naar dit jaarlijkse congres hebben gevonden. Ik zie bijvoorbeeld de Voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit van Tilburg, die zo'n belangrijke rol heeft gespeeld bij het eerder genoemde Europese Waardendebat.

En er is nog een derde wissel te nemen voor de christelijk sociale inspiratie in de 21ste eeuw. Die van de globalisering als uitgangspunt en opgave. Geen van de grote maatschappelijke vraagstukken zijn hier thuis nog oplosbaar zonder de wereldwijde dimensie ervan in beschouwing te nemen. Dat betekent dat zorg over maatschappelijke ontwikkelingen hier vraagt verantwoordelijkheid te nemen voor oorzaken en dimensies wereldwijd. Dat verbreedt meer dan wat ook onze agenda. Hét sociale vraagstuk van de 21ste eeuw is drievoudig geworden:

- » armoedebestrijding wereldwijd maar ook hier;
- » zorg voor Schepping, aarde en toekomst;
- » verantwoordelijkheid durven nemen voor de ordening en rechtsvorming van dat fenomeen globalisering zelf.

Het gaat om een humane samenleving wereldwijd en generatiever. En daarom ben ik blij, dat die internationale, die mondiale dimensie in workshops op het congres aan de orde

wordt gesteld en dat langzamerhand ook de internationale ontwikkelingshulporganisaties, die vanuit een christelijke inspiratie werken, hier aanwezig zijn. Wij hebben hen nodig om onze boodschap in de 21ste eeuw volledig tot onszelf te laten doordringen; en misschien hebben zij ons ook een beetje nodig. Want als het maatschappelijk middenveld onder druk staat, als de publieke dimensie van christelijke inspiratie bestreden wordt, dan komt ook hun concept en hun belang van authentieke menselijke ontwikkeling onder druk te staan. Überhaupt geldt dat de internationale solidariteit. Er blijkt meer en meer die merkwaardige kloof tussen een publieke opinie, die bij een Tsunamiramp op een exceptionele manier vertrouwen – het woord van deze dagen – uitspreekt ten gunste van diezelfde organisaties en de politiek die in een grote meerderheid – met een vermeldenswaardige en moedige uitzondering van iemand als Kathleen Ferrier – hen in de steek laat. Wat zit erachter, dat zij kennelijk minder geloofd worden als ‘verwegge’ organisaties in New York of Washington?

Drie wissels is de christelijk-sociale beweging aan het nemen in deze jaren: van eigen belang naar altruïsme, van sociaal economische vragen naar ook culturele, en van nationale agenda’s naar wereldwijde.

Maar die wissels vragen kennis, veel kennis, deskundigheid. En daarom kan een CSC niet volstaan met alleen elkaar te ontmoeten en te bemoedigen. Studie, opleiding en institutionele versterking zijn eveneens noodzakelijk.

Aan de Vrije Universiteit is een nieuwe afstudeerrichting geopend, *Besturen van maatschappelijke organisaties*, waar het gaat over effectief leiding te geven aan organisaties tussen markt en overheid, en het verenigen van betrokkenheid en doelmatigheid. Daar hoort dus juist kennis van de maatschappelijke omgeving en de rol van ons soort organisaties bij centraal te staan. Het is een initiatief van *Socires* en de Vrije Universiteit. Ik denk dat dit een noodzakelijke component is in die vernieuwing van onze beweging, ten bate van een echte nieuwe relevantie. ‘Identiteit is kwaliteit,’ was een van de centrale stellingen van een van onze congressen, maar dat moet onderbouwd worden met kennis en studie.

Studie en kennis van onze maatschappelijke problemen, met name op het terrein van de vragen naar sociale cohesie in een geïndividualiseerde en multiculturele samenleving. Dit is ook het onderwerp van zorg van de Raad van Kerken, van theologische instellingen als Luce, van Oikos, van Kerk in Actie. Zichtbaar maken ook van het gigantisch aantal initiatieven, van het reservoir aan vrijwilligers, ook en juist van door levensbeschouwing en spiritualiteit geïnspireerde organisaties, zoals bij voorbeeld verwoord in die dubbele betekenis van “Geloven in de Randstad”, Dat zal de opgave zijn van de komende jaren, ook in het Nederlandse maatschappelijk debat, ook in het toewijzen van fondsen. Een gezamenlijk initiatief met *Socires* zal dan ook de bestemming zijn van de Adriaan Borstprijz van 2009. En wij hopen, dat we op deze manier een hefboomfunctie kunnen vervullen ten aanzien van de veel besproken noodzakelijke vernieuwing, die een combinatie moet zijn van verdieping én actie én institutionele versterking van onze organisaties.

Analyse, programma, keuze. Ik ben vereerd, dat ik in de voetsporen mag treden van mensen als mevrouw van Leeuwen en Leendert Bikker, beiden hier aanwezig. Vorig jaar kreeg bisschop van Luyn de Adriaan Borstprij, voor zijn voorbeeld én voor zijn programma van Solidariteit, Soberheid en Spiritualiteit. Voor zijn invloed ook met zijn doorleefde opstelling ten aanzien van maatschappij en cultuur, die buitengewoon groot is. Bijvoorbeeld tot in het SER-rapport over globalisering, waarin de drie P's van Planet, People and Profit aangevuld werden met die vierde P: *Pneuma, geest, spiritualiteit*. Die dimensie eraan toevoegen is niet wereldvreemd. Dat rapport en toonzetting ervan is mede te danken aan de inbreng van ons medebestuurder Jan Willem van de Braak van VNO/NCW. Zoals Leendert Bikker symbool staat voor geïnspireerd leiderschap, zo hebben mensen met een wel heel uiteenlopende achtergrond als Ruud Lubbers, Stephen Rockefeller, jawel van de Rockefellers, en de bevrijdingstheoloog Leonardo Boff elkaar gevonden in wat *het Earth Charter* heet, het Handvest van de Aarde, waarin ook zo nadrukkelijk spiritualiteit verbonden werd aan maatschappelijke verantwoordelijkheid en omgekeerd.

Negen jaar geleden, op een CSC conferentie 'Getto's en Pleinen', is zo ook onderstreept dat voor de hedendaagse christelijk sociale beweging ons jaarlijks treffen onmisbaar is, maar dat er meer nodig is:

- » studie;
- » opleiding;
- » advies;
- » personeelsbeleid;
- » human resource development systeem.

De kaartenbakken zijn te dikwijls leeg als er nieuwe bestuurlijke en professionele functies vervuld moeten worden, door mensen die ook echt geloven in hun missie;

- » fondswerving;
- » belangenbehartiging;
- » en vooral de nieuwe visie.

Daaraan te mogen werken, met al z'n up's en down's is geweldig, daaraan deze Adriaan Borstprij te mogen besteden is geweldig, daaraan dat werkelijke engagement te verbinden is voor ons allen geweldig.

Adriaan Borst, de ondernemer, zei het bij zijn afscheidsrede in 1962 zo: "Geef de mens zijn maatschappelijke verbanden terug", zes jaar voor die voor de instituties vernietigende revolutie in Parijs. En die wens, die hoop, is onverminderd actueel. Geef de mens zijn verbanden en zijn inspiratie terug. Herstel en behoud van instituties hier en de erkenning, dat het begrip verantwoordelijke samenleving een wereldwijde en toekomstverre betekenis heeft gekregen, erkenning vooral dat maatschappelijk handelen, ook na 1989, niet een zaak van puur eigen inzicht is maar ethisch genormeerd, gebaseerd op transcendente waarden

Bestuur van CSC: nogmaals dank voor jullie inzet, jullie enthousiasme, en vooral jullie allen voor jullie vasthoudendheid om tegen de trend van de tijd in te gaan.

*Rolf van der Woude van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme presenteert het boek *Wie in de politiek gaat, is weg?* Protestantse politici met wortels in de christelijk-sociale beweging.*

*Minister Ab Klink ontvangt uit handen van Paul Werkman het eerste exemplaar van het boek *Wie in de politiek gaat, is weg?**

Christelijk-sociale beginselen in relatie tot de gezondheidszorg

Ab Klink

Spreeken over de christelijk-sociale beginselen in relatie tot de gezondheidszorg is een mooie uitdaging. Bij zo'n uitdaging heb ik de behoefte om actuele vraagstukken te verbinden met morele leidraden voor de inrichting van ons bestel.

Laat ik om abstracties te vermijden, beginnen met twee voorbeelden uit de VS. De VS die overigens vaak worden afgeschilderd als het kapitalistische land, waarin de vrije markt domineert, de overheid afwezig is en het geld alles bepalend is.

Dat is een beeld dat volstrekt niet klopt. De Amerikaanse overheid is bepaald dominant aanwezig. De Veteran Affairs – de ziektekostenorganisatie voor oorlogsveteranen – bijvoorbeeld wordt volledig door een overheidsorganisatie gerund. Verzekeraar en zorgverleners zijn instellingen van de overheid. Voor 65 plussers is er Medicare: een publieke verzekeraar. Daarnaast is er Medicaid voor de arme Amerikanen. Voor zo'n 40% van de bevolking is de overheid een dominante factor in de zorg.

Overigens zijn de meeste zorginstellingen non-profitinstellingen. Zij krijgen in ruil voor het afzien van een winstoogmerk belastingvoordelen. Niet meer dan ca 20% van de aanbieders zal een winstoogmerk hebben.

De mensen die als werknemer een betaalde baan hebben, zijn in de regel via hun werkgever voorzien van een verzekering. De overheid geeft fiscale voordelen voor de werkgever die premiegelden voor werknemers reserveert. De brutobedragen die daarvoor worden betaald zijn niet belast en daarom in feite een netto inkomstenbron. Ook hier dus wel degelijk invloed van de overheid.

Toch kent het land ca 45 miljoen onverzekerden. Dat zijn met name zelfstandigen en mensen voor wie de werkgever geen verzekering afsluit. Zij zijn niet arm genoeg om onder Medicaid te vallen en niet rijk genoeg om premies, eigen bijdragen etc. te betalen. Blijvende armoede en een bankroet treden via de diagnose in de spreekkamer van de arts als het ware het leven van mensen binnen.

Het christelijk-sociale denken verzet zich tegen deze selectiviteit. Solidariteit is nodig: tussen rijk en arm, tussen zieken en gezonden, ouderen en jongeren. Daarom kent ons stelsel basisverzekering, een verzekeringsplicht, een acceptatieplicht bij verzekeraars en een uniforme premie voor wie bij dezelfde verzekeraar is verzekerd. Risicoselectie wordt zo bestreden. Een zorgtoeslag (een fiscale tegemoetkoming) zorgt ervoor dat iedereen zijn premie kan betalen. De Amerikaanse president Obama doet zijn best om langs soortgelijke lijnen het zorgstelsel te gaan inrichten.

De herinrichting heeft ook te maken met het enorme beslag dat de gezondheidszorgbetalingen op het Bruto Nationaal Product legt. Het gaat inmiddels om ca 16% van het nationaal inkomen. In landen waar wel iedereen verzekerd is, gaat het in de regel om ca 9 a 10% van het inkomen. Verklaringen voor de enorme zorgkosten zijn er te over. Omdat onverzekerden te lang wachten met de gang naar de artsen, is de acute zorg omvangrijk en duur. Mensen die aan chronische ziekten lijden, laten zich minder snel behandelen. Daardoor neemt de kans op complicaties enorm toe, met daardoor meer ziekenhuisopnamen en dito zorgkosten. Een betere zorg zal dat kunnen ondervangen. Vandaar dat President Obama spreekt over 'Saving lives and costs'.

Vanuit het perspectief van het christelijk-sociaal denken, is het belangrijk en boeiend de analyse van de zorgkosten wat uit te breiden. Want met de uitbreiding van het aantal verzekerden (universal coverage) en betere zorg voor de miljoenen chronisch zieken, is het niet het hele verhaal verteld.

Laten we eens kijken naar het onderzoek van Gawande. Hij bezocht het stadje in de USA met de hoogste zorgkosten. Het patroon was min of meer vertrouwd. Te veel obese mensen, veel chronisch zieken etc. Maar toch bleek dat niet de oorzaak te zijn van het feit dat de mensen in Mc Allen gemiddeld genomen 17.000 dollar per jaar aan zorgkosten hadden (tegen een gemiddeld inkomen van 15.000). Bij nader inzien was het vooral het enorme volume aan zorg dat werd geboden. Er was sprake van een enorme overconsumptie. Artsen diagnosticeerden er lustig op los, lieten met grote regelmaat foto's maken, laboratoriumonderzoek uitvoeren; zij schreven veel medicijnen voor en interveenieerden vaak. Medici zorgden via het aanbod zelf voor een grote zorgvraag en daarmee

voor hoge kosten. Er zat geen enkele rem op. Het min of meer vertrouwde Amerikaanse beeld. Een beeld dat in Europese landen vaak tot een glimlach, geboren uit een licht – want opnieuw bevestigd – superioriteitsgevoel, leidt.

Gawande contrasteert dit met een andere instelling: de Mayo Clinic: ook Amerika, wil ik maar zeggen. De Mayo Clinic (Rochester) is een ziekenhuis dat al vanaf het einde van de negentiende eeuw een enorme reputatie heeft opgebouwd. De zorg is er excellent, patiëntgericht en innovatief. De kosten zijn daarentegen betrekkelijk laag. Van overbehandeling, overdiagnosticeren en van een volume-explosie is geen sprake.

Binnen één land: een groot contrast. Dan is het boeiend om na te gaan, waar de verschillen nu precies liggen. Temeer ook omdat wij in ons land met een behoorlijke revolutie bezig zijn. Een revolutie omdat vanaf ons land vanaf de jaren tachtig de zorgkosten via budgettering en rantsoenering probeerde binnen de perken te houden. Dat is redelijk goed gelukt, maar de strategie kende wel een prijs. Eind jaren negentig begonnen de wachtlijsten sterk toe te nemen. De arbeidsproductiviteit bleef relatief achter, waardoor de groeiende zorgvraag met telkens meer mensen moest worden opgevangen. Vanwege de economische groei nam in die tijd ook de schaarste op de arbeidsmarkt toe, juist nu er meer mensen in de zorg nodig waren. Die schaarste leidde tot hogere salarissen en daarmee weer tot hogere premies. Dat beeld van een groeiende zorgvraag gevoegd bij een smaller arbeidsaanbod zette aan het denken. Immers: het is onze toekomst. Vanwege de vergrijzing zal immers de vraag naar zorgverlening sterk gaan toenemen, terwijl het aantal mensen dat in de zorg zal gaan werken niet in gelijke mate zal kunnen stijgen (de zorg zal binnen niet al te lange tijd een kwart van het arbeidsaanbod vragen). In de toekomst kan de budgettering, gekoppeld aan een lage arbeidsproductiviteit en minder groot aanbod aan zorgverleners structureel gaan leiden tot wachtlijsten en hoge salarissen. Wat de schaarste op de arbeidsmarkt doet is nu bijvoorbeeld al te zien rond de zzp-ers. Verpleegkundigen in loondienst worden zelfstandige om zich tegen een hoger salaris voor soms dezelfde werkzaamheden door een zorginstelling te laten inhuren. Naarmate de druk op de arbeidsmarkt toeneemt, ligt deze trend meer voor de hand.

Om onder meer deze redenen is ons zorgstelsel hervormd. Ziekenfondsen en particuliere ziektekostenverzekeraars zijn binnen een bestel geïntegreerd tot zorgverzekeraars die met elkaar concurreren om de verzekerden. Premie- en kwaliteitsverschillen zijn daarbij belangrijk. Om die verschillen te realiseren is zorginkoop van belang. Maar wil een verzekeraar zich kunnen onderscheiden dan moet hij ook wel verschil kunnen maken. Tot voor een enkel jaar kon dit niet of nauwelijks, omdat de overheid de prijzen van de zorg van bovenaf voor iedereen dwingend vaststelde en omdat het inzicht in de kwaliteit afwezig was.

De afgelopen jaren is dat voor een groot deel veranderd. Voor bijv. 34% van de ziekenhuiszorg zijn de prijzen losgelaten. Er is van budgettering overgegaan op prestatiebekostiging. Ondertussen wordt voor 80% van de ziekenhuiszorg gewerkt aan openheid over de kwaliteit en de verschillen tussen ziekenhuizen en specialismen.

Maar is dat een verstandige keuze? Zal de prestatiebekostiging uiteindelijk niet gaan leiden tot de overproductie die we in McAllen zien? Zal het volume niet exploderen? Leidt meer vrijheid niet tot het jagen op meer omzet, meer geld, een hoger inkomen, meer volume en dus meer behandelingen?

Is de keuze voor een meer prestatiegericht systeem een vergissing? Hebben we een verkeerde afslag genomen? Ik denk van niet, al kunnen we wel van de slechte, maar ook goede Amerikaanse voorbeelden van leren.

Maar laten we eerst eens kijken naar de problemen die gebudgetteerde systemen als de National Health Service in het VK hebben. Ook daar zien we de wachtlijsten aan het begin van dit millennium enorm langer worden. Het gevolg was dat de overheid veel extra geld in het systeem moest stoppen: miljarden van ponden. De wachtlijsten verdwenen, maar tegen een zeer hoge prijs. Nog belangrijker is het feit dat de arbeidsproductiviteit lager werd: van 2001 tot 2005 nam deze met 2 a 2,5% af. (In 2005 en 06 was dat overigens weer wat minder.)

De productiviteit in ons land verbeterde juist de afgelopen jaren. Dit is een belangrijke indicator. Vooral voor landen waarin de vergrijzing van samenleving en arbeidsmarkt zullen leiden tot een tekort aan dokters en verpleegkundigen. Zoals gezegd: een dergelijk tekort leidt uiteindelijk tot langere wachtlijsten. Het zal ook de hoogte van de salarissen van zorgpersoneel opdrijven en daarmee de kosten van de gezondheidszorg. Om die reden wil ik niet kiezen voor budgetteren en voor het rantsoeneren van de zorg. Bovendien hebben we op dit moment in ons land geen last van volume-expansie, terwijl ca 34% van de ziekenhuiszorg qua prijs en volume 'vrij' is. De ervaringsgegevens zijn overigens nog altijd pril. De deregulering is nog van vrij jonge datum.

De vraag is en blijft daarom relevant: hoe kunnen we de mogelijke valkuil van een aanbodgestuurde vraag vermijden?

In de eerste plaats is het van belang dat er breed inzicht komt in de mate van over- en/of overbehandeling. Het is zaak om de verschillen tussen medische praktijken inzichtelijk te maken voor het publiek, de verzekeraars, patiënten en de zorgverleners zelf. Overdadig gebruik en overbehandeling zouden schadelijk moeten zijn voor de reputatie van ziekenhuizen en andere zorgaanbieders. Het inzicht is een bovendien een aangrijpingspunt voor gerichte onderhandelingen vanuit verzekeraars. Om de praktijkvariatie in beeld te brengen, is onlangs de Regieraad in het leven geroepen. Deze maakt inzichtelijk waar richtlijnen voor goede zorg ontbreken dan wel niet up to date zijn. Aan de hand van de richtlijnen is de genoemde praktijkvariatie (verschil in behandelingen) niet alleen inzichtelijk te maken, maar ook te spiegelen aan de eisen die aan verantwoorde zorg worden gesteld.

Het is ook belangrijk dat we ons vergoedingensysteem herstructureren. Momenteel betalen we voor kwantiteit, we betalen voor afzonderlijke interventies en niet de totale prijs van de geïntegreerde zorg. Gezondheidszorg blijft te gefragmenteerd, terwijl echte

patiëntgerichte zorg vraagt om gebundelde, om samenhangende zorg: om teamwerk. Laat me Gawande citeren: “Economisten wijzen er vaak op: we betalen dokters voor kwantiteit, niet voor kwaliteit. Waar ze niet zo vaak op wijzen is dat artsen ook als individu betaald worden in plaats van als leden van een team dat samenwerkt ten behoeve van de patiënt. Dit veroorzaakt serieuze problemen.” Auteurs met zeer uiteenlopende politieke en maatschappelijke standpunten, zoals George Halverson van Kaiser Permanente, Michael Porter, Clayton Christensen en zelfs Regina Herzlinger zeggen hetzelfde: de gezondheidszorg biedt geen samenhangende diensten aan, en evenmin is er een geïntegreerde prijs. Daarom is de zorg voor bijvoorbeeld chronisch zieken te sterk gefragmenteerd. Als we de zorg beter coördineren, en organiseren rond de patiënt kunnen we de tendens tot overbehandeling en overdiagnostisering beteugelen en – nog belangrijker – het resultaat van de zorg verbeteren: minder complicaties, minder ziekenhuisopnames en lagere kosten. Dat is waarom geïntegreerde zorg zo belangrijk is: zowel op het niveau van de huisarts als op ziekenhuisniveau (zoals de Mayo Clinic laat zien). Levens redden én kosten besparen, kan dan inderdaad het motto zijn.

Ons vergoedingensysteem zou ook veel meer moeten kijken naar het *resultaat* van de gezondheidszorg en minder naar *kwantiteit*. Als we betalen voor kwantiteit, krijgen we kwantiteit. Betalen we voor kwaliteit, dan krijgen we kwaliteit, minder complicaties, lagere kosten, etc., zoals Porter laat zien in *Redefining Health Care*. In Nederland betalen we huisartsen per consult, apothekers voor het verstrekken van een medicijndoosje, specialisten voor het openen van een DBC: we betalen verrichtingen en volume, geen kwaliteit. De grote uitdaging voor de komende jaren is de bekostigingssystemen zo te herijken dat kwaliteit leidend wordt, in plaats van volume (ook al blijft die als parameter natuurlijk van belang). De focus op kwaliteit zal uiteindelijk ook kunnen leiden tot doelmatigheid; omdat complicaties worden vermeden. Als bijvoorbeeld apothekers betaald worden voor het werken aan therapietrouw, medicatieveiligheid, medication reviews, zal dat de kwaliteit van de zorg verbeteren. Ongelukken worden vermeden (nu zijn er per jaar 90.000 ziekenhuisopnames vanwege medicatiefouten.) en kosten worden bestreden. Als we medisch specialisten niet alleen voor DBC's betalen maar ook voor het verrichten van een gemeenschappelijk consult met huisartsen (in Maastricht werd daardoor nog maar 1/3^e van de reumapatiënten verwezen naar de tweede lijn, terwijl dat daarvoor 2/3^e was) dan draagt dat bij aan de kwaliteit van de zorg (en aan de doelmatigheid). Volumes worden beter beheerst.

Gawande illustreert een en ander ook op macroniveau: hoe meer geld Medicare per persoon in een bepaalde staat aan zorgkosten uitgeeft, hoe lager de positie van deze staat op de kwaliteitsranglijst is. De vier staten met de hoogste uitgaven eindigen nationaal gezien als laagste; afgemeten aan de kwaliteit van patiëntenzorg. De focus op kwaliteit en uitkomsten kan dus helpen om een halt toe te roepen aan een eventuele trend richting aanbodgestuurde vraag.

Een laatste opmerking over dit onderwerp: wie bang is voor een explosieve volumetoename als gevolg van prestatiebekostiging, zal zich ook realiseren dat in de nabije toekomst de vergrijzing van de samenleving een dubbele impact zal hebben. Ik zei het al: aan de ene kant groeit de behoefte aan zorg en aan de andere kant is er het risico van een tekort aan personeel, artsen en verpleegkundigen. Overproductie zal op termijn het probleem niet zijn, het is zelfs maar de vraag of het zorgaanbod in staat zal zijn tegemoet te komen aan de groeiende vraag! Men zal er de handen meer dan vol aan hebben.

Economen moeten de dynamiek van de arbeidsmarkt goed onderkennen. In de komende jaren kan een keuze voor rantsoenering en lagere arbeidsproductiviteit verstrekkende gevolgen hebben: wachtlijsten en sterk stijgende personeelskosten kunnen zomaar het resultaat zijn. Gereguleerde concurrentie biedt een alternatief, met lagere kosten en hogere productiviteit tot gevolg.

Maar dan moeten we ons vergoedingensysteem ondertussen wel stevig aanpassen zodat er inderdaad concurrentie plaatsvindt, maar dan wel op het niveau van waarde, kwaliteit en samenhangende zorg en niet op volume. Daarom: geen 'laissez faire' benadering die streeft naar zo veel mogelijk concurrentie, maar gereguleerde competitie gericht op het stimuleren van ketenzorg, teamwerk, samenhang en verantwoorde zorg (zodat over- en onderbehandeling worden voorkomen).

Dagopening

Jurjen Beumer

Liturgische groet

Fijn dat u gekomen bent
om een moment al ons menselijke
doen en laten tegen het Licht
te houden van
Degene die ons gemaakt
en gewild heeft,

Genade voor u en vrede
van God onze Bevrijder
door Jezus Christus, onze Heer
Amen

We zingen gezang 380: 1,2,3,4 (uit Liedboek voor de Kerken)

Bijbellezingen

Psalm 36 en Matteus 5: 14-16 (uit NBV-vertaling)

vervolg gezang 380: 5,6,7

Overdenking

De trouw van de Betrouwbare

Vol vertrouwen in het leven staan, je niet indekken, geen eelt op je ziel hebben, de ander frank en vrij tegemoet treden, geen geheime agenda achter de hand hebben; ach, wie kan dat, wie heeft dat bereikt? O nee, het leven heeft ons gevormd, en kijk toch hoe! We zijn schichtig geworden, de ervaring heeft ons geleerd dat de ander geen lieverdje is, dat de samenleving ons een hak zet, dat onze omgeving een slangenkul is. Zo staan we gehar-nast in het leven, rond onze ziel hebben we een cordon uitroptekens geplaatst. Gaandeweg is onze ziel – en ziel is ons binnenste binnen, daar waar onze zachte krachten verborgen zijn – gaandeweg is onze ziel een verwilderde tuin geworden, een verdorde haag. En de mensen prijzen ons: je bent eindelijk een échte man geworden of een vrouw die weet wat ze wil. Is dit vaak niet onze situatie? In onze eigen 'kleine' wereld en de grote wereld daarbuiten? Voor we het weten zijn we afgegleden, geslipt in de modder van het eigenbelang, verstrikt in intriges en dubieuze spelletjes.

Je leven laten lopen in een weg van vertrouwen is ook niet gemakkelijk. De baby aan wie de *basic trust* van de liefde onthouden wordt, raakt uit balans in het latere leven. Zal hij ooit liefde kunnen géven, zal hij ooit in staat zijn om mensen te vertrouwen? Psychologen vertellen hoe moeilijk een later proces van herstel is als dat basis-vertrouwen niet meegegeven is in de opvoeding. Daar, op dat alleréérste niveau, in onze wieg wordt de basis van ons persoonlijke vertrouwen gelegd. Vanaf dat moment gaan we op pad. Het is de leerschool van de weg van vertrouwen, een reis temidden van talloze relaties en temidden van maatschappelijke codes en afspraken. Die vormen ons, kneden ons, breken ons soms. Er zijn maar weinigen die er zonder kleerscheuren doorheen komen. Dat kan ook niet anders, want zo is onze menselijke conditie, zo zit ons leven in elkaar.

De bijbelse traditie vertelt dat je het alleen niet redt, dat je iemand naast je nodig hebt, iemand die met je meereist door het leven. Gaandeweg in de bijbelse geschriften krijgt die iemand een Naam, hij wordt *Betrouwbare* genoemd, Bondgenoot, Helper, Bijstand. Vuur dat in je brandt, troost voor je ziel. Omdat deze goddelijke gloed in ons allen aanwezig is, daarom zij we met elkaar verbonden. In die Ene voor ons allen, weten we ons ook sámen één, léven we samen: samenleving. Dat is: trouw aan elkaar, zorg voor de naaste, vooral voor de meest kwetsbaren. Zonder die betrouwbare Samenbinder worden we los zand voor elkaar, individuen, losse atomen. We gaan elkaar naar het leven staan en het recht van de sterkste gaat heersen. Als het cement van het vertrouwen tussen de stenen van onze samenleving los raakt brokkelen we af en gaat wantrouwen onze harten

vullen. We gaan geloven dat iets anders dan vertrouwen onze samenleving ook wel bijeen kan houden: de vrije, ongecontroleerde markt bijvoorbeeld, de (al)macht van de staat, of de harde hand. Op kousenvoeten sluipt het dan binnen, de hebzucht, de bijna niet te weerstane zuigkracht van het geld. Niemand ontkomt eraan, de mammon is een machtig heerschap. We worden hard, keihard, onze ogen worden verblind, we zien niemand meer staan, ook onszelf niet meer. Psalm 36, 'De zonde sust zijn geweten in slaap - geen besef van schuld, geen afkeer van het kwaad.' Helemaal los van de navelstreng van de liefde zijn we geraakt, én we hebben het niet eens door, leert de psalm ons, dat is onze menselijke tragiek.

Wat basaal geldt, de basic trust die de baby meekrijgt, geldt ook op het tweede niveau van politiek en samenleving. Ligt hier niet dé kans op het bedoelde 'herstel van vertrouwen'? Dat lees ik tenminste in de aankondigingen van dit congres en verneem ik hier in de wandelgangen. Niet om straks na de crisis weer terug te keren naar het oude, naar zoals het altijd ging, maar om vernieuwd vooruit te kunnen, een soort obamaanse wending. Dat is, niet meteen erop slaan, als destijds bij Irak, maar minstens eerst praten. Niet in de VS miljoenen onverzekerd laten, maar minstens proberen de lasten enigszins te delen.

Om dat herstel van vertrouwen in werking te zetten geloof ik dat een politieke analyse van de huidige situatie niet genoeg is. Daarvoor moeten we dieper afsteken naar een geestelijke analyse, een derde niveau. De mooie psalm 36 helpt ons daarbij. Want na vers 6 wordt de boosaardigheid van 'de zonde' en de zondaar plotseling omgedraaid (7 e.v.). Het is net of de dichter genoeg heeft van het breed uitmeten van ellende, verdriet en narigheid. Hij plaatst er iets tegenover, een andere trouw (vers 6), een gerechtigheid die vorm krijgt op aarde, omdat ze verankerd is in de heilige Naam van de Betrouwbare. Moet je toch kijken lieve mensen, lees de teksten, hoe jij en ik vleugels krijgen, hoe de bedrivers van onheil in het stof bijten (13); dat is, hoe jij en ik gezuiverd en geloofd worden in het zuivere water van de bron van het leven (10). Het creatieve licht van het Ge-laat van God straalt op ons af en trekt als een geheimzinnige kracht mee in ons bestaan. 'In úw licht zien wij het licht.' Nu gaat het beginnen, nu krijgt ons leven en onze samenleving een dynamiek als nooit te voren. Magistraal schijnt dat licht tot in de uithoeken van onze ziel en verdrijft daar alle roest, alle gekraak en gepiep. Majestueus is het licht en smelt de venijnige euro's en dollars om tot middelen van bestaan.

Nóg helderder wordt ons bestaan als de Verlichte zélf, Christus, de cirkel van ons leven binnentreedt en tegen ons zegt 'jij bent het licht', je hebt ongekende kwaliteiten. Zet ze in en plaats ze op de standaard van het publieke leven (Mt. 5,15), laat je licht zoeken naar de plekken waar het licht nu nog niet kan komen. Is er iets mooiers denkbaar om te doen?

O Verlichte, o Christus, U bent het die ons bemoedigt en aanspoort. U zegt, doe het, vertrouw, geef niet op en laat de vreugde van het licht je hart verwarmen en troosten.

Trouw heet in de taal van de joodse bijbel ‘emoena’ en ‘emoena’ zit ons woordje ‘amen’. Onstuitbaar dringt deze warme golfstroom in de uitgedroogde poriën van mens en samenleving. Dat het zo mag zijn, amen. Vrede en goeds voor jullie allen.

Korte stilte

Gebed

Wij bidden voor de wereld waarin
wij leven – dat er recht geschiedt
en barmhartigheid.

Voor onze organisaties bidden wij,
dat ze staan voor liefde en vertrouwen.

Voor onszelf bidden wij,
dat we niet verzaken, maar fier
op onze posten staan.

Dank God dat u dit met ons voorheeft,
dat u ons zegent elke dag,
Amen

We zingen lied 191 uit de bundel Tussentijds

Zegenwens

(Dr. Jurjen Beumer is pastor en directeur van *Stem in de Stad*, het oecumenisch diaconaal centrum in hartje Haarlem. Hij schreef meerdere boeken op het raakvlak van maatschappelijke engagement en spiritualiteit. Zie ook: www.stemindestad.nl)

Openingstoespraak

Herman Kaiser

Ons vorig congres ging over solidariteit en globalisering. Het thema voor het huidige congres ligt in het verlengde hiervan. Nog voor de kredietcrisis zich in alle hevigheid deed voelen werd duidelijk dat wij het dit jaar over vertrouwen moesten hebben. Niemand had een jaar geleden durven voorspellen dat het geschokte vertrouwen zo snel zo'n desastreuze uitwerking zou hebben.

Ook los van de kredietcrisis zijn organisaties en instellingen op hun grondvesten gaan wankelen. Dit deed zich voor in de zorg, het onderwijs, de woonsector en de media. Veel organisaties wisten letterlijk en figuurlijk geen maat te houden en raakten in grote problemen. Wie afgaat op de dagelijkse berichten in de media en de reacties van hijgerige politici, die massale gevoelens van onbehagen op een vaak goedkope manier vertolken, kan worden meegesleurd in een lawine van cynisme en mismoedigheid.

De christelijk-sociale beweging mag nooit en te nimmer de vertolker worden van een boodschap van cynisme en zwartgalligheid. In tegendeel. Haar oorsprong ligt juist in de uitdaging om een sociaal antwoord te vinden op ontsporingen in de sociaal-economische en politieke orde die leiden tot aantasting van de humaniteit in een gemeenschap op basis van broeder- en zusterschap.

Vanuit de Bijbelse boodschap zijn wij gericht op de toekomst en vooruitgang van de mens en van de mensheid. In onze beweging gaat het al sinds Abraham om de redding van de mens en van de mensheid. Wij eerbiedigen de unieke persoon. Niet als een atoom in een gefragmentariseerd geheel. Maar als een relationeel wezen dat deel uitmaakt van een gemeenschap. Wij kiezen daarbij steeds partij voor hen die onderaan staan. Voor ons bestaan geen nobody's. Net als voor God Abraham in al zijn eenvoud geen nobody was. Abraham ging op weg. Een onbeduidende herder. Zijn volk werd talrijk.

In de mooiste nacht ooit, de kerstnacht, koos God weer voor de onbeduidende herders. Zij mochten als eersten bij de Verlosser. In de hele heilsgeschiedenis zien wij dat God niet met de groten der aarde bezig is. Het gaat ook niet om een geschiedenis. De bijbel vertelt altijd wat komen gaat. De heilsboodschap is op de toekomst gericht. Zij kan nooit blijven hangen in het verleden. Vanaf Abraham zijn wij Gods volk onderweg.

Wij leven nu en dragen nu verantwoordelijkheid. Als maatschappelijke geëngageerde Christenen moeten wij onze plaats in de heilsgeschiedenis verstaan. Wij moeten de urgentie voelen van de noden van de mens en mensheid in deze tijd. Dat hoort tot onze verantwoordelijkheid. Wij kunnen in vrijheid handelen. Wij komen vandaag in vrijheid bijeen. Maar niet in vrijblijvendheid.

De crisis in onze sociaal-economische wereldorde vraagt om een fundamenteel en niet fundamentalistisch antwoord. Op basis van hoop, realiteitszin en vertrouwen. Dat is precies de oproep die over de wereld gaat via de sociale encycliek *Caritas in Veritate*. Deze is onlangs verschenen, een week nadat ons bestuur de uitnodigingen voor dit congres had verstuurd. Wereldwijd wordt de oproep voor een "nieuwe humanistische synthese" opgepakt en worden vruchtbare debatten gevoerd. In Nederland is vooralsnog veel lauwheid. Helaas ook in de politiek en bij partijen waar je juist warme belangstelling en enthousiasme zou mogen verwachten.

Het is aan onze beweging en alle mensen van goede wil om de krachten te bundelen waarmee angst en vervreemding doorbroken kunnen worden. Bureaucratie, systeemdenken, doorgeslagen eigenbelang en hebzucht kunnen aangepakt worden door het organiseren van nabijheid en verantwoordelijkheid in gemeenschappen met een opnieuw ontworpen menselijke maat.

De christelijk-sociale leer is levendiger en actueler dan ooit. De bagage is voorhanden om tot echte oplossingen te komen. Om populisme te weerstaan. Om de verlamming van gevestigde leiders en politici te doorbreken.

Wij hoeven maar een ding te doen. Abraham en de herders van de kerstnacht zijn ons voorbeeld. Sta op, beweeg en ga op weg.

Vertrouwen, identiteit en verantwoordelijkheid¹

Lans Bovenberg

Het thema van deze conferentie – ‘Herstel het vertrouwen!’ – is een toepasselijk thema in deze crisistijd. Want de kredietcrisis is een vertrouwenscrisis. Banken geven minder krediet – minder vertrouwen aan elkaar en aan bedrijven. Maar de vertrouwenscrisis beperkt zich niet tot de economie. Het is een nieuwe sociale kwestie. Want een gebrek aan vertrouwen tast de kwaliteit van relaties aan. Het resulteert in een samenleving waarin een ieder op zichzelf is aangewezen. Het sociale leven en de economie komen tot stilstand.

En dat terwijl vertrouwen steeds belangrijker wordt in een steeds complexere samenleving. We begrijpen als beperkte mensen maar weinig van de ingewikkelde processen die we tegen komen. Vertrouwen maakt een complexe werkelijkheid die we niet goed doorzien toch hanteerbaar. De Duitse systeem-theoreticus Nikolas Luhman zei het zo: “Vertrouwen is de reductie van complexiteit.”

Mijn bijdrage bevat als een goede gereformeerde preek drie onderdelen. Ik begin met een diagnose van het gebrek aan vertrouwen. Vervolgens beschrijf ik een heilzame weg naar herstel van vertrouwen op het architectonische niveau van de samenleving als

---

¹ Lans Bovenberg is Netspar hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg.

geheel. Het gaat daarbij om de drieslag vertrouwen, identiteit en verantwoordelijkheid. Herstel van vertrouwen vereist een samenleving waarin mensen en organisaties met heldere identiteiten verantwoordelijkheid willen nemen en geven. Tenslotte bezie ik de consequenties voor maatschappelijke organisaties met een christelijk-sociale identiteit.

Diagnose

Eerst de diagnose. Bezien vanuit een christelijk-sociale invalshoek heeft de kredietcrisis geestelijke wortels. Dit is niet alleen de crisis van *Wall Street* maar ook van *Main Street*. De westerse cultuur beleeft een crisis. En paradoxaal genoeg vindt de vertrouwenscrisis zijn oorsprong in te veel vertrouwen – van te hoge, utopische verwachtingen over wat de mens vermag. Geloof in te grote beloften resulteert uiteindelijk in wantrouwen en cynisme. Het zaad voor recessies wordt gezaaid in overspannen tijden van hoogconjunctuur als mensen in hun overmoed risico's onderschatten en te veel lenen en investeren. De financiële crisis is mede veroorzaakt omdat we dachten dat de bomen tot in de hemel zouden groeien.

Hoogmoed en overmoed: financiële, ecologische en cognitieve grenzen

Deze hoogmoed komt voor de val. Niet alleen financiële maar ook ecologische grenzen werden in de aanloop tot de kredietcrisis genegeerd. De schaarste aan energie en grondstoffen vergrootte in de afgelopen periode van economische hausse de scheefgroei en de onevenwichtigheden. Een oplopende schuldenlast resulteerde uiteindelijk in de financiële crisis. Beloften kunnen daardoor nu niet meer worden waargemaakt. Verlies aan vertrouwen is het gevolg.

Ook respecteren we de grenzen van ons eigen intellect onvoldoende. We hebben een te hoge dunk van ons inzicht in maatschappelijke processen. Zo denken we met financiële prikkels, wetgeving en toezicht het gedrag van mensen volledig te kunnen sturen. Dat blijkt een illusie. Financiële prikkels en wettelijke voorschriften zijn onvoldoende om mensen te motiveren anderen te dienen. Door het overschatten van de maakbaarheid van de maatschappij onderschatten we de fundamentele risico's die eigen zijn aan onze samenleving.²

Morele beperkingen

Verder beleven we de crisis van de ego economie. Door vooral oog te hebben voor de

---

2 Henry David Thoreau erkende het beperkte inzicht van de mens met de volgende bekende uitspraak: "To know that we know what we know, and that we do not know what we do not know, that is true knowledge." Donald Rumsfeld bouwde daar op voort: "There are known knowns. There are things we know that we know. There are known unknowns. That is to say, there are things that we now know we don't know. But there are also unknown unknowns. There are things we do not know we don't know."

http://en.wikipedia.org/wiki/Unknown_unknown

korte termijn slaat de hebzucht toe: men probeert zelf beter te worden ten koste van anderen. In plaats van dat het bedrijf de klant dient, is de klant er voor het bedrijf. Zo'n organisatiemodel is niet duurzaam en vernietigt uiteindelijk ook organisaties zelf als een slang die in de eigen staart bijt. En dat is zonde. Kijk maar naar het gedrag van de financiële sector in de aanloop tot de kredietcrisis. In deze sector lopen ook veel grote ego's rond die het moeilijk vinden misstappen toe te geven en daarvan te leren. Want hun identiteit is gebaseerd op hun prestaties. Daarom rechtvaardigt men zich door de verantwoordelijkheid voor fouten af te schuiven op anderen.

Maar wie zonder zonde is, werpe de eerste steen. We leven allemaal in een cultuur waarin het individuele geluk wordt losgekoppeld van het welzijn van de ander en waarin we snel oordelen over anderen. En laten we eerlijk zijn. We zijn zelf ook behept met het virus van het korte-termijn denken; economie, politiek en cultuur worden omlaag getrokken door de zwaartekracht van korte-termijn winst, de korte electorale cyclus, korte sound-bites en vluchtige verpozing. En we staan bloot aan de verleiding om anderen te kort te doen en te veroordelen wanneer ons dat goed lijkt uit te komen. We kijken allemaal in een spiegel waardoor we de wereld omgekeerd zien: de ander is er voor ons in plaats van dat wij er ook mogen zijn voor de ander. En we weten heel snel wat anderen fout doen in plaats van dat we ons eigen handelen onderzoeken. Dit verwrongen egocentrische beeld erodeert uiteindelijk ook ons eigen geluk alsmede het vertrouwen in elkaar en in de toekomst.

Therapie

Tot zover de diagnose. Nu de therapie. De economische crisis is een historisch kruispunt – een tweesprong tussen heilloze en heilzame wegen. Laten we eerst de heilloze wegen bezien.

Heilloze wegen: Wetticisme

Daar is in de eerste plaats wetticisme: de verleiding om alle risico's te voorkomen door de samenleving dicht te timmeren met wet- en regelgeving. Maar hoe meer regels van bovenop worden opgelegd, hoe minder mensen zich verantwoordelijk voelen voor hun gedrag. Het gaat dan immers om het naleven van regels in plaats van bewust moreel te handelen en morele dilemma's zelf te doordenken. Wie mensen van hun verantwoordelijkheid berooft, stimuleert onverantwoordelijk gedrag omdat mensen hun verantwoordelijkheid uitbesteden aan de regelgevers.

Rigide wettelijke voorschriften kunnen ook niet goed doordringen tot het hart van een dynamische kennis- en diensteneconomie waarin het gaat om bezielde creativiteit en dienstbaarheid – zaken die niet *top-down* zijn te verordonneren. De overheid kan steeds minder de verantwoordelijkheid overnemen van private partijen – simpelweg

omdat het de informatie ontbeert. Daarbij komt dat mensen in het overheidsapparaat niet alleen cognitief maar ook moreel beperkt zijn. Juist de beperktheid van de mens vraagt dat we verantwoordelijkheden zoveel mogelijk spreiden over alle mensen. Want zo kunnen feilbare mensen van elkaar leren en kunnen ze elkaar corrigeren en disciplineren.

Heilloze wegen: Losbandigheid van de autonome individualist

Een tweede heilloze weg is het geloof in de autonome vrijheid van het individu dat zichzelf tot wet is en die niemand verantwoording schuldig is. Losbandigheid en anoniem individualisme zijn het gevolg. Vrijheid is alleen duurzaam als we er op kunnen vertrouwen dat mensen verantwoordelijkheid nemen voor anderen. Vrijheid vraagt zelfbeheersing en zelfbeperking. Ook Adam Smith wist dat de onzichtbare hand van de markt een morele inbedding nodig heeft. Zonder waarden wordt de markt waardenloos en verliest hij zijn legitimiteit.

Daar komt bij dat volledige autonomie niet bestaat. Beperkte mensen zijn afhankelijk van anderen om te weten wat het goede leven is. We hebben elkaar nodig om te weten wat verstandig is in een complexe wereld die we zelf niet goed kunnen doorgronden. We kunnen niet zonder reductie van complexiteit; zonder vertrouwen in anderen vaart niemand wel. Onze voorkeuren en waarden worden mede gevormd door onze omgeving.

De heilzame weg

Varen tussen de Scylla van het wetticisme en de Charybdis van de bandeloze vrijheid van het individualisme: dat is de derde, smalle koers van genade en dienstbaarheid. Het gaat daarbij in de eerste plaats om het genadig kunnen omgaan met gebrokenheid en feilbaarheid. En in de tweede plaats om het verlangen om dienstbaar te zijn omdat je beseft dat jouw geluk uiteindelijk verborgen ligt in dat van de ander. Je begint te beseffen waar de ware schatten liggen. Onze verwrongen egocentrische beeld draait om. In plaats van dat we ons concentreren op wat anderen beter kunnen doen voor ons, onderzoeken we hoe wij zelf meer voor anderen kunnen betekenen.

Vertrouwen is een risico

In het christelijk-sociaal denken past dat we mensen en hun organisaties verantwoordelijkheid gunnen. Want zo dienen we mensen: we geven ze de kans te leren en te groeien in verantwoordelijkheid. Maar wanneer mensen die verantwoordelijkheid nemen, zullen ze zich niet altijd gedragen conform onze verwachtingen en onvermijdelijk fouten maken. De samenleving is maar beperkt maakbaar. Risico's horen bij het leven. Het zoeken naar absolute zekerheid is de doodlopende weg van een kinderlijke, utopische wensdroom. We zijn en blijven afhankelijk van elkaar.

God nam ook een risico toen Hij de mens schiep – namelijk dat die mens zich van

Hem zou verwijderen en Hem zou teleurstellen. Maar blijkbaar schept God vreugde in mensen die vrij zijn om zelf keuzen te maken. Hij maakt zich binnen grenzen afhankelijk van mensen. Hij wil dat een ieder antwoord geeft aan Hem en daarmee verantwoordelijkheid neemt. Laten we daarom mensen en hun verbanden verantwoordelijkheid gunnen. Ook al lopen we daardoor het risico dat mensen ons schade toebrengen. Herstel van vertrouwen vraagt dat we met risico's en de pijn van teleurgestelde verwachtingen kunnen omgaan.

Genade: leren van fouten

De kwaliteit van een samenleving kunnen we afmeten aan hoe het omgaat met risico's, teleurgestelde verwachtingen en morele missers – hoe ze troost biedt aan gebroken mensen die gefaald hebben, teleurgesteld zijn in anderen of getroffen worden door tegenslagen. We zijn allemaal feilbare mensen die niet zonder genade en troost kunnen. Dat bewustzijn zorgt voor een warme, menselijke samenleving. Daarin durven mensen verantwoordelijkheid te nemen en te geven en kunnen mensen leren van uitglijders. Zo groeit morele wijsheid en bloeit veelkleurige creativiteit.

Onze wettische afreken- of wegwerpcultuur, daarentegen, kan niet goed omgaan met het kwaad en imperfecties. Mensen moeten direct vertrekken als er iets fout gaat. Zo ontnemen we mensen de kans om te leren. Dat doen we ook als we fouten gedogen of goed praten. Laten we fouten helder benoemen, maar betrokken individuen mogelijkheden gunnen om te leren en zich te bekeren. Want als je de zondaar ontziet, kun je de zonden helder benoemen. Mensen kunnen dan verantwoordelijkheid nemen voor hun fouten.

Wat betekent dit nu na de crisis?

Het vermogen om van scheefgroei te leren biedt ook na de kredietcrisis hoop op vernieuwing en bekering. De vertrouwenscrisis is een leermoment – een kans voor bekering. We krijgen de kans een nieuwe heilzame weg in te slaan: *never waste a good crisis*. Herstel van vertrouwen in de toekomst, in de ander en onszelf vraagt dat we zelf verantwoordelijkheid nemen voor zowel verleden als toekomst.³

1. Bij jezelf te rade gaan

Jezus roept ons in Matteüs 7:5 op eerst de balk uit ons eigen oog te halen, zodat we

---

³ Het basisdocument van het Christelijk Sociaal Congres 1991 getiteld *Bedreigde verantwoordelijkheid* stelde dat het in het christelijk-sociaal denken vooral gaat om de toerekening van verantwoordelijkheid. Mensen moeten verantwoordelijkheid *kunnen* en *willen* nemen. Het stelt (op blz 17): “De functie van de christelijk-sociale bezinning zou in het verlengde hiervan vooral moeten liggen in het opsporen van situaties waarin personen en organisaties ten onrechte geen verantwoordelijkheid dragen of willen dragen voor de gevolgen van hun handelen”

scherp genoeg kunnen zien om de splinter uit het oog van de ander te verwijderen. Die 'balk' is onze begrijpelijke neiging anderen te veroordelen. De makkelijke weg is om onszelf te rechtvaardigen door anderen de schuld te geven. Het past bij een simpel wereldbeeld waarbij wijzelf slachtoffer zijn van de ongebreidelde hebzucht van bankiers. Wij hoeven ons eigen gedrag niet te toetsen, ontgaan de pijn van het onder ogen zien van onze eigen beperkingen en hebben geen moed nodig om ons te bekeren. Maar uiteindelijk helpen een veroordelende houding en zelfbeklag ons niet verder. Door in een slachtofferrol te blijven hangen, komt er geen nieuwe creativiteit vrij om te werken aan een gezondere samenleving. Zolang we de ander alleen zien als degene die ons schade berokkent, zijn we niet in staat om hem bij te staan door de splinters uit zijn oog te verwijderen.

Laten we daarom eerst bij onszelf te rade gaan – te beginnen met de elite die zich dagelijks bezighoudt met de economische structuur van onze samenleving. Daarom heeft u waarschijnlijk ook een econoom uitgenodigd om boete te doen. Zo was er ook bij ons economen inderdaad te veel blind vertrouwen – te veel vertrouwen in markten, toezichthouders, mensen die wel in hun welbegrepen eigen belang zouden handelen. Economen doen er goed aan meer oog te krijgen voor de beperkingen van de mens en het belang van waarden en normen bij het sturen van gedrag.⁴

Maar ook de financiële sector, de politiek, de sociale partners, de toezichthouders, de pensioenfondsen en de media die van alles verslag doen; we waren er in de aanloop tot de kredietcrisis allemaal bij en toch heeft de crisis zich voltrokken. Laten we in alle eerlijkheid nagaan wat we met de wijsheid achteraf beter hadden kunnen doen en wat dat betekent voor ons handelen in de toekomst.

En laat ieder bij zichzelf nagaan of onze bron niet vervuild is – of we een balk in ons oog hebben – als we op zoek gaan naar zondebokken. Willen we mensen genezen en bevrijden of juist veroordelen om ons te wreken? En zouden wij in hun positie anders gehandeld hebben? Zijn ook wij niet beïnvloed door de ego cultuur?

2. Schuld overnemen en verdelen

Terug naar de therapie voor de crisis. De geschiedenis leert dat het financiële systeem om de ongeveer 50 tot 75 jaar crasht. Als in een jubeljaar moet de financiële sector dan weer een nieuwe start kunnen maken. Daarom moeten we het bankwezen verlossen van slechte leningen. De daarmee gepaard gaande stijging van de overheidsschuld is uiteindelijk minder kostbaar dan een langdurige recessie als gevolg van een ziek financieel systeem. En laten we die groeiende overheidsschuld eerlijk verdelen. Dat geldt ook voor de maatregelen die nodig zijn om het structurele financieringstekort van de overheid te verminderen. Als we nu daarover maatschappelijke overeenstemming bereiken, vergroot dat het vertrouwen in een betrouwbare overheid – en daarmee uiteindelijk ook in elkaar. De

---

4 Zie ook hoofdstukken 6 en 7 uit Tjerk de Reus, *De balans van Bovenberg*, uitgeverij Kok (2009).

overheid belooft dan namelijk niet meer dan ze kan waarmaken. Koopkrachtgaranties zijn in deze tijd alleen te geven ten koste van anderen. Het enige zinnige alternatief in de risicovolle wereld waarin we leven is een garantie op solidariteit: op het eerlijk delen in voor- en tegenspoed.

3. Eigen verantwoordelijkheid

Een derde uitdaging is het afleggen van de slachtofferrol door verantwoordelijkheid te nemen voor de toekomst. Laten we afrekenen met het afschuiven van verantwoordelijkheden dat deze crisis heeft veroorzaakt. Wie nu niet bijdraagt aan de oplossing, wordt deel van het probleem. *Ask not what your country can do for you but ask what you can do for your country.* Deze befaamde uitspraak van John F. Kennedy is meer dan ooit actueel. Want er staan ons de komende jaren heel wat uitdagingen te wachten in de vorm van klimaatverandering, vergrijzing en schaarste aan energie en krediet. Dat vraagt een nieuwe manier van denken en produceren, waarbij maatschappelijke groeperingen het aandurven om de verworvenheden uit het verleden die niet meer passen bij deze tijd ter discussie te stellen. De uitdaging is om mensen het vertrouwen te geven dat ze in staat zijn om hun eigen vaardigheden voortdurend aan te passen aan de veranderende behoeften van een duurzame economie. Daarvoor zijn nieuwe zekerheden en nieuwe instituties nodig. Want eigen verantwoordelijkheid gaat niet vanzelf.

3a. Identiteit als belofte

Een correctie op de ego-economie vraagt om een heldere identiteit: wie zijn we, waarom zijn we waardevol en waartoe zijn we op aarde? Verantwoordelijkheid nemen voor een gezondere samenleving vraagt dat mensen en organisaties niet anoniem zijn, maar aanspreekbaar op hun identiteit. Want een herkenbare identiteit is een belofte waardoor we weten wat we van elkaar kunnen verwachten.

Ten diepste is de vertrouwenscrisis een identiteitscrisis. De combinatie van individualisering en globalisering maakt dat velen op zoek zijn naar hun identiteit. In de jaren zestig hebben velen zich vrijgevochten uit beklemmende sociale verbanden. Dit proces van individualisering heeft zo zijn positieve kanten omdat mensen meer vrijheid genieten om hun eigen leven vorm te geven. Maar individualisering kan ook doorschieten in een ego cultuur waarin mensen op zichzelf aangewezen raken omdat het belang van duurzame relaties buiten beeld raakt. Het gaat er nu om dat mensen het belang van beperkingen en relaties gaan inzien en daarom vrijwillig kiezen voor gemeenschappen.

Identiteit wint aan belang niet alleen bij dienen en produceren maar ook bij consumeren. Naarmate mensen meer te kiezen krijgen, worden hun preferenties en waarden en de daaraan ten grondslag liggende identiteit belangrijker. Cultuur en levensbeschouwing winnen bij het bewust zoeken naar levensbestemming, zingeving en identiteit aan belang.

Laten we daarom ruimte scheppen voor veelkleurige maatschappelijke verbanden die pluriforme, authentieke identiteiten vormgeven alsmede de morele sentimenten, deugden en waarden die daaruit voortkomen. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het gezin, de media, de school, verenigingen, netwerken, buurten, sport, kunst en kerken. Een sterke, globaliserende economie kan niet zonder gezonde lokale gemeenschappen waarin mensen leren elkaar te vergeven en rekening te houden met elkaar. Mensen moeten daar zelf ontdekken dat hun geluk en eigenwaarde mede verborgen ligt in de ander. Deugdzaamheid kun je niet opleggen.

3b. Intrinsieke motivatie om te dienen

Intrinsieke motivatie om te dienen, authentieke bezieling en beroepstrots zijn essentieel bij het vormgeven van de ‘markteconomie 2.0’ waarin mensen elkaar kunnen vertrouwen en verantwoordelijkheid gunnen. In een schijnbaar maakbare wereld die gestuurd werd met financiële prikkels, regulering en streng toezicht, zijn we het belang van intrinsieke motivatie om anderen te dienen uit het oog verloren. Maar naast professionaliteit gaat bij het opbouwen, koesteren en benutten van talent steeds meer om het inspireren en bezielen van mensen. Dit opdat mensen zich graag inzetten voor anderen in plaats van het slaafs volgen van wettische regels die geen recht kunnen doen aan een complexe, dynamische economie.

Als mensen er eer en plezier in scheppen om zich in te zetten voor anderen, kunnen ze beter weerstand bieden aan de immer aanwezig verleiding om voor het eigen korte-termijn belang te gaan ten koste van anderen. Zo komt het welbegrepen eigenbelang meer op één lijn met het belang van anderen. Want duurzame winst is alleen mogelijk als we anderen dienen. Hebzucht waarbij het belang van anderen wordt geofferd voor het eigen korte-termijn belang is niet alleen verkeerd – het is uiteindelijk ook dom.

3c. Mensen dienen door ze uit te dagen

Mensen dienen betekent ook dat we ze uitdagen om verantwoordelijkheid te dragen en mee te doen in de samenleving – ook op de arbeidsmarkt. Want als grote bevolkingsgroepen – zoals allochtonen en ouderen – buitenspel komen te staan, afhankelijk worden van eenzijdige inkomensoverdrachten en zich opsluiten in hun eigen wereld, erodeert het vertrouwen in elkaar. Want velen voelen zich dan slachtoffer; anderen gaan op zoek naar zondebokken. Laten we daarom meer van ouderen en allochtonen verwachten. Laten we mensen verheffen door ze uit te dagen zich met anderen te verbinden. In een gezonde samenleving is iedereen nodig en wordt van iedereen ook wat verwacht.

De christelijk-sociale identiteit

Herstel van vertrouwen vraagt om mensen en organisaties met een heldere identiteit. Dat

begint bij onszelf: de maatschappelijke organisaties die hier vertegenwoordigd zijn en zich willen laten aanspreken op hun christelijk-sociale identiteit.

Vacante identiteit?

Op deze congressen horen we vaak spreken over vacante verantwoordelijkheid. Maar moeten we ook niet spreken over een vacante identiteit? Zijn we in het ego-tijdperk niet zelf verworden tot anonieme ego-organisaties en anonieme ego-individen zonder duidelijke identiteit? Want naast de competenties van professionals gaat het in onze complexe kennis- en diensteneconomie steeds meer om de intrinsieke motivatie – de bereidheid en het verlangen – om anderen te dienen. Ab Klink riep op het congres zorginstellingen niet voor niets op om hun identiteit beter te verankeren.

Concurrentie tussen identiteiten

Een heldere christelijke identiteit speelt een belangrijke rol in de waardenstrijd in de samenleving. Geloof en deugzaamheid kun je niet opleggen – ook op dat punt zijn we als mensen begrensd en past bescheidenheid. Vandaar het belang van geestelijke vrijheid waarbij verschillende levensbeschouwingen met elkaar kunnen concurreren op de marktplaats voor ideeën. Bij een vroomheid die een innerlijke bekering vraagt past geen dwang. Mensen moeten zelf in hun innerlijk op basis van hun eigen persoonlijke overwegingen en openbaringen kunnen kiezen voor hun eigen authentieke geloof en tot een deugzaam leven komen.

Een andere reden voor geestelijke vrijheid is dat we allemaal feilbaar zijn. Daarbij past bescheidenheid. We hebben de waarheid niet in pacht. Het kan zijn dat jij het verkeerd ziet en de ander juist. Dit alles betekent trouwens niet dat je op grond van je geloof geen waarheidsaanspraken mag doen. Integendeel, juist de overtuiging dat mensen vrij mogen zijn om zelf te kiezen op basis van hun innerlijke drijfveren, is een goede fundering voor de democratie en de mensenrechten. Juist vanuit sterke eigen overtuigingen kun je anderen ruimte bieden.

1. Godsbeeld

Onze identiteit staat of valt met ons godsbeeld. Herstel van vertrouwen begint met herstel van geloof in een genadige, dienstbare God die vreugde vindt in ons geluk – die in Jezus Christus naar deze wereld kwam niet om ons te veroordelen maar om ons te bevrijden en te genezen. Durven we te leunen op de belofte van de identiteit van 'Ik ben die er zal zijn' (Exodus 3:14)? 'God zij met ons' is onze schuilplaats. 'In God we trust: daarmee staat of valt uiteindelijk ook het vertrouwen in de basis van onze moderne economie – het geld. We leunen op God's trouw.

Dat betekent niet dat God ons altijd geeft wat wij denken dat goed voor ons is. Het betekent ook niet dat we als beperkte mensen God begrijpen en alles in deze wereld

kunnen plaatsen. Want vertrouwen is en blijft een reductie van complexiteit. Als je iemand vertrouwt, houd je een keer op met vragen stellen – je neemt een risico als je vertrouwt dat God uiteindelijk kan instaan voor de zin van het bestaan.

2. *Zelfvertrouwen en identiteit*

Godsvertrouwen geeft ons een identiteit die niet voortkomt uit onze eigen prestaties – uit ons ‘doen’. Nee, we zijn waardevol omdat de Schepper ons heeft gewild en bevrijd. Ons ‘zijn’ gaat vooraf aan ons ‘doen.’ We leven van ontvangen genade. Want laten we eerlijk zijn: we zijn allemaal feilbare mensen. En toch mogen we er zijn omdat God vreugde in ons vindt als unieke, onherhaalbare mensen. Luther zei ooit: “Zondig moedig, maar geloof nog moediger en verheug u in Christus.” We doen er toe want God gelooft in ons. De basis voor ons zelfvertrouwen en vertrouwen in de toekomst vinden we niet in onszelf maar in een relatie met en overgave aan de Ander

3. *Verantwoordelijkheid nemen: vanuit ‘zijn’ gaan ‘doen’*

Vanuit deze identiteit kunnen we als individuen en organisaties een antwoord geven op de nieuwe sociale kwestie: een gebrek aan vertrouwen. Het gaat daarbij om drie elementen.

3a) Nederigheid, verantwoordelijkheid en vergeving voor onszelf. In de eerste plaats kunnen we als gebroken, feilbare mensen onze misstappen, onze veroordelende houding en het kwaad in onszelf eerlijk onder ogen zien zonder onze identiteit en waardigheid te verliezen. We hoeven onszelf niet vrij te pleiten door anderen te beschuldigen, onze verantwoordelijkheid af te schuiven en ons beter voor te doen dan we zijn. Door onze verantwoordelijkheid te durven nemen kunnen we leren en groeien.

3b) Dienen en bevrijden: sociale identiteit als belofte. In de tweede plaats ontstaat er een verlangen om vanuit onze geestelijke rijkdom anderen te dienen met ons bezit, talent en invloed. Want zo verdubbelen we onze vreugde in een genadig God en nemen we in vertrouwen een voorschot op Gods belofte. 2 Petrus 3:13 zegt: “Maar wij vertrouwen op Gods belofte en zien uit naar een nieuwe hemel en een nieuwe aarde waar gerechtigheid woont.” Het nemen van verantwoordelijkheid voor de ander is de belofte van onze sociale identiteit waarop anderen ons kunnen aanspreken.

3c) Vertrouwen en vergeving schenken: delegeren. En tenslotte als derde element: omdat we veilig zijn en een schuilplaats gevonden hebben, durven we het risico aan om ons kwetsbaar op te stellen door anderen vertrouwen te schenken. Want zo kunnen ook anderen groeien in verantwoordelijkheid - ook al hebben we geen garantie dat zij dat vertrouwen niet zullen beschamen.

Enkele vragen

Ik wil u graag als opdracht enkele vragen meegeven:

1. Waarin ligt uw beloftevolle identiteit en die van uw organisatie? Op welke drie punten is die identiteit vervlakt en dreigt een anonieme ego-organisatie? Durven we onszelf te vergeven en durven we herbronning aan?

2. Voelt u (of uw organisatie) zich mede verantwoordelijk voor de huidige (cultuur- en economische) crisis? Zou u (of uw organisatie) met de wijsheid achteraf anders gehandeld hebben?

3. Ziet u vanuit uw identiteit en de huidige maatschappelijke problemen nieuwe verantwoordelijkheden die u zou kunnen oppakken en anderen zou kunnen toevertrouwen? Durft u het risico aan deze op te pakken en te geven? Waarom wel (niet)?

Slot

Herstel het vertrouwen! De kernvraag is: *welk* vertrouwen? Het vertrouwen in *wie* en *wat*? De crisis is ontstaan door overmoed – een misplaatst geloof in het eigen ego. De crisis is een kans voor bekering waarbij we ons vertrouwen herzien. Geen restauratie van oude wegen dus, maar de moed om nieuwe wegen in te slaan.

Herstel van vertrouwen vraagt om een minder naïeve visie op de maakbaarheid van de samenleving en de markt en de overheid als leveranciers van levensgeluk. Het vraagt vooral een realistischer mensbeeld. Daarbij is de crux dat we leren omgaan met onze feilbaarheid in zowel cognitief als moreel opzicht en de daarmee gepaard gaande risico's op tegenslagen en pijn. Alleen dan durven we beperkte mensen verantwoordelijkheid te geven en durven we zelf verantwoordelijkheid te nemen. Want verantwoordelijkheid geven en nemen is een risico.

Een verantwoordelijke samenleving waarin we elkaar vertrouwen gunnen vraagt verder dat mensen en hun organisaties niet anoniem blijven maar aanspreekbaar zijn op hun identiteit. Want een herkenbare identiteit is een belofte. Herstel van vertrouwen vraagt dus veelkleurige, heldere identiteiten zodat we weten wat we aan elkaar hebben.

Laten wij als christelijk-sociale organisaties daarbij het voortouw nemen. Onze christelijke identiteit staat of valt met ons godsbeeld: vertrouwen we in een nederige, genadige en dienstbare God die we kunnen vertrouwen, die ons vertrouwen schenkt en die in ons gelooft? Dat Godsvertrouwen resulteert in een authentieke identiteit. Daarmee kunnen we onze eigen gebrokenheid onder ogen zien en durven we het risico van verantwoordelijkheid aan. Daarmee gaan we ook verlangen naar het dienen van mensen door hen verantwoordelijkheid en vertrouwen te schenken – ook al lopen we daarmee risico's.

Inspiratie voor een tijd die er toe doet

Ik wil afsluiten met een filmfragment uit de laatste, profetische speech van Martin Luther King – de befaamde Mountaintop speech van 3 april 1968 – de avond voor die noodlottige 4de april toen King werd vermoord. Waarom? Omdat het inspiratie kan geven aan mensen die de naam van Christus willen dragen in een moeilijke, donkere tijd.

King's passie was mensen te bevrijden. Daarom kijkt hij terug naar bevrijders die voor Hem leefden – te beginnen bij Mozes die het volk Israel uit de slavernij in Egypte leidde – een beeld dat de zwarte bevolking natuurlijk zeer aanspraak. Maar ook Maarten Luther – die mensen de weg wees naar de vrijheid van de genade. En Lincoln – de Amerikaanse president die de slavernij afschafte – toen de zwarte bevolking in de VS hun Egypte mocht verlaten. En tenslotte Roosevelt – die de wereld door de woestijn oorlog en depressie leidde. King maalde niet om moeilijke tijden. Integendeel. Hij wilde in een tijd leven waarin hij kon helpen om mensen te bevrijden.

Laat dat een inspiratie zijn voor ons in deze donkere tijden. Want deze tijd doet er toe. Onze cultuur heeft genezing nodig. Mensen willen bevrijd worden van hun grote ego's. De dood van deze crisis is het zaad voor nieuw leven – voor nieuw vertrouwen in onszelf en de ander. Een vertrouwen dat niet gebaseerd is op onze prestaties – op ons ego – maar op nederigheid en dienstbaarheid zoals Jezus Christus ons dat heeft laten zien. King – wat een toepasselijke naam in dit verband – is hier een beeld van Koning Christus die als God's zoon naar deze donkere wereld kwam om mensen te bevrijden en te genezen. Christus die net als King geen slachtoffer was maar een actor – die verantwoordelijkheid en daarmee ook risico's nam.

Something is happening in Memphis; something is happening in our world. And you know, if I were standing at the beginning of time, with the possibility of taking a kind of general and panoramic view of the whole of human history up to now, and the Almighty said to me, "Martin Luther King, which age would you like to live in?" I would take my mental flight by Egypt and I would watch God's children in their magnificent trek from the dark dungeons of Egypt through, or rather across the Red Sea, through the wilderness on toward the promised land. And in spite of its magnificence, I wouldn't stop there.

(....)

I would even come up to the day of the Renaissance, and get a quick picture of all that the Renaissance did for the cultural and aesthetic life of man. But I wouldn't stop there.

I would even go by the way that the man for whom I am named had his habitat. And I would watch Martin Luther as he tacked his ninety-five theses on the door at the church of Wittenberg. But I wouldn't stop there.

I would come on up even to 1863, and watch a vacillating President by the name of Abraham Lincoln finally come to the conclusion that he had to sign the Emancipation Proclamation. But I wouldn't stop there. I would even come up to the early thirties, and see a man grappling with the

problems of the bankruptcy of his nation. And come with an eloquent cry that we have nothing to fear but “fear itself.” But I wouldn’t stop there.

Strangely enough, I would turn to the Almighty, and say, “If you allow me to live just a few years in the second half of the 20th century, I will be happy.”

Now that’s a strange statement to make, because the world is all messed up. The nation is sick. Trouble is in the land; confusion all around. That’s a strange statement. But I know, somehow, that only when it is dark enough can you see the stars. And I see God working in this period of the twentieth century in a way that men, in some strange way, are responding.

Something is happening in our world. The masses of people are rising up. And wherever they are assembled today, whether they are in Johannesburg, South Africa; Nairobi, Kenya; Accra, Ghana; New York City; Atlanta, Georgia; Jackson, Mississippi; or Memphis, Tennessee – the cry is always the same: “We want to be free.”

Dagvoorzitter Elsbeth Grutike

Tweegesprek: 'Het herstel van vertrouwen' met René Paas, voorzitter CNV, en Jan Willem van de Braak, permanent vertegenwoordiger van VNO-NCW in Brussel

Theater door MARANZA

Co-referaat

Lizzy Doorewaard

Gezien het thema is het goed te weten dat ik opgegroeid ben met een blind vertrouwen in God en een groot vertrouwen in mensen (en dus ook zo nu en dan bedrogen ben); dat ik mijn wortels heb in een middenstandsgezin (vaak aan de rand van faillissement) met een niet gelovige en gelovige ouder; vanaf mijn twaalfde met mijn 3 broertjes en zusjes alleen opgevoed ben door mijn werkende en altijd positieve moeder; dat was in Amsterdam Slotervaart (een wijk die de afgelopen 30 jaar tot mijn verdriet door passiviteit/naïviteit van bestuurders en rechtshandhavers afgleed van een mooie middenklassewijk tot achterstandswijk) en dat ik door mijn optimistische opvoeding (denk niet in problemen maar in mogelijkheden) mijn hele leven al heel gelukkig ben.

Een belangrijk doel van dit congres is om ons te stimuleren initiatief te nemen tot 'herstel van vertrouwen' in onze eigen maatschappelijke sector. Lans Bovenberg onderstreept dit doel met zijn betoog. Ik start met een samenvatting van zijn probleemdiagnose en oplossingsrichting voordat ik inga op mijn conclusie dat het wellicht te simpel (naïef) gesteld is.

Problemdiagnose door Lans Bovenberg

Kort door de bocht en in mijn woorden is zijn problemdiagnose 'van een teveel aan naar een gebrek aan vertrouwen':

We hadden te veel vertrouwen, wij zijn daardoor enorm bedrogen o.a. door al onze hoge verwachtingen en hoogmoed, en enorme ego's c.q. het overschrijden van morele grenzen.

Het resultaat is nu een gebrek aan vertrouwen. Lans noemt dit zelfs een sociale kwestie. Hij bepleit om actief te werken aan vertrouwen.

Zijn pleidooi om actief te werken aan vertrouwen, onderstreep ik van harte. Hierbij kan ik aanvullen dat dit al langer wordt verkondigd in managementtheorieën dat in situaties waar weinig vertrouwen is alles veel trager gaat dan nodig is.

Weinig/Gering vertrouwen zorgt namelijk voor dingen als:

- verborgen agenda's
- bedrijfspolitiek,
- interpersoonlijke conflicten,
- rivaliteit tussen afdelingen/sectoren/groepen,
- denken in termen van winnen-verliezen
- defensieve en beschermende communicatie.

Kortom gering vertrouwen vertraagt alles, ieder besluit, ieder contact en iedere relatie..

Lans Bovenberg heeft het over "Gebrek aan vertrouwen". Gebrek, dat zet zaken stil. En brengt een samenleving zelfs in crisis weten we nu.

Oplossingrichting van Lans Bovenberg

Zijn oplossingsrichting is in lijn met de diagnose (*ook weer in mijn woorden*) is 'werk aan je identiteit en daarmee aan zelfvertrouwen':

-er is angst (doordat we ons bedrogen voelen), dat moet omgezet worden in vertrouwen

-het nu aanwezige slachtoffergedrag moet omgezet worden in verantwoordelijkheid nemen (d.w.z. risico's durven nemen, fouten durven maken en te willen leren van fouten)

-de nu aanwezige ego-economie moet omgebogen worden naar een bewustzijn van het eerlijk delen van winst/verlies.

De stelling van Lans is dat deze verandering te bereiken is door een explicitering van je identiteit c.q. een verbetering van je/ons zelfvertrouwen (gestoeld op Godsvertrouwen) waardoor we verantwoordelijkheid zullen nemen. Hij eindigt met een geweldig voorbeeld: Martin Luther King.

Ik ben het eens met zijn oplossingsrichting om te werken aan je identiteit en daarmee aan je zelfvertrouwen. Dat is de basis voor het kunnen en durven nemen van verantwoordelijkheid.

Maar met zelfvertrouwen op basis van identiteit worden we niet automatisch een beetje Martin Luther King. Dat is te eenvoudig, naïef. Er is veel meer nodig, namelijk een enorme intrinsieke motivatie en discipline, want het betreft een *bewuste keuze waaraan gewerkt* moet worden én het vergt *leef*. Ik voeg er dus met klem deze twee dingen aan toe

Er is meer nodig: intrinsieke motivatie en leef

Ten eerste: 'Vertrouwen' is een bewuste keuze om positief te zijn, dat betekent een bewuste keuze tot een essentiële gedragsverandering. Dat betekent dat je je bewust moet zijn van je verkeerde instelling en vraagt een intrinsieke motivatie om daar 'vooralsnog om niet' verandering in aan te gaan brengen. Een mens is 'geneigd tot alle kwaad.' Is het reëel uit te gaan van dit inzicht en motivatie? Overigens zonder echte intrinsieke motivatie is verandering m.i. onmogelijk.

Daarnaast betreft het de verandering van 'een basishouding vanuit angst' naar 'een basishouding van vertrouwen.' Dat is is een heftig proces. Dat is van een negatieve houding naar een positieve. Daar heb je analytische handvaten, veel discipline, geduld, hulp en zelfreflectie bij nodig. Aandacht voor je identiteit zoals Lans stelt, is m.i. onvoldoende om een gedragsverandering te bewerkstelligen.

Handvatten uit de trainingswereld zijn bijvoorbeeld:

- de RET-analyse (waar zitten mijn belemmeringen om te veranderen) en
- een boek uit 2006, nu al een klassieker, *Snelheid van vertrouwen* van Stephen M.R.

Covey.

Hierin vindt je tips (na een zelfanalyse) als:

- recht door zee zijn
- respect tonen
- fouten rechtzetten
- jezelf verbeteren (zelfreflectie)
- verantwoording afleggen
- eerst luisteren
- toezeggingen nakomen en
- vertrouwen uitstralen.

Zijstap Als ik het heb over een positieve houding kijk ik even naar de media. De media spelen een cruciale rol in het herstellen van vertrouwen. Wees positief! Er is een enorm contrast in de kwantiteit waarmee negatieve geluiden dit jaar werden gebracht in het nieuws en de huidige positieve ontwikkelingen. Zo was er deze laatste week van augustus 2009

nauwelijks aandacht in de media voor de positieve economische groei van Duitsland in het tweede kwartaal, meevallende cijfers uit de VS of voor de stijgende beurs). Bij deze oproep aan aanwezige media-medewerkers: jullie kunnen een essentiële bijdrage hebben (in de snelheid van) het proces naar vertrouwen. Maak het verschil! – dat was de oproep van het vorig CSC.

Ten tweede: Nemen van verantwoordelijkheid betekent kansen zien en benutten, zowel persoonlijk als zakelijk. Kansen benutten, betekent lef hebben: lef om fouten te maken (zoals Lans ook aangeeft), maar ook het inslaan van niet voor de hand liggende wegen, onverwachte kansen voor je organisatie oppakken ook al kost het geld (denk aan: bouwen is nu goedkoop, er is nu tijd voor trainingen, er zijn nu veel getalenteerde mensen op zoek naar werk), dus risico te nemen om nu toch (gecalculeerd) projecten te starten voor organisatievernieuwing/innovatie, professionalisering, verbouwingen, werving van personeel. Ook dat is te simpel, makkelijker gezegd dan gedaan. Velen krijgen dat niet van huis uit mee en in onze cultuur wordt het ook zeker niet gestimuleerd en gewaardeerd.

De crisis als kans en uitdaging

Dat brengt mij bij mijn slot: De crisis biedt kansen! Het vraagt om bezinning, dus een kans om aan jezelf en met elkaar aan je organisatie te werken, dat geeft positieve energie. De crisis maakt zaken bespreekbaar en betaalbaar die anders niet mogelijk waren. Denk bijvoorbeeld aan:

- klachten van klanten als leermoment benutten;
- duurzaamheid op de agenda zetten;
- noodzakelijke verbeteringen en verbouwingen oppakken;
- onacceptabel gedrag in de organisatie benoemen en aanpakken.

Pak die kans!

Vertrouwen als moreel kapitaal

Roel Kuiper

Controle is goed, vertrouwen is beter

De crisis is in zekere zin begonnen met Lenin's in wantrouwen gedoopte advies aan de marxistische arbeider. Die kreeg van hem te horen: "Vertraue, aber prüfe nach." Op een andere plaats klinkt het nog iets pregnanter: "Nichts auf Wort glauben, aufs strengste prüfen." Dat zou de aanpak zijn "der marxistischen Arbeiter."¹ Of de communistische samenleving er beter van geworden is, valt te betwijfelen. Erger is misschien nog dat onze accountants en alle controleurs van de economie de aanpak van de marxistische arbeiders volgen. 'Vertrouwen is goed, controle is beter,' is immers hun adagium. Iedereen die een beetje de discussies volgt, weet dat we tegenwoordig weer kriegel worden van deze bureaucratie-opzweepende *controlitis*. Kees Cools schreef er een boek over, waarin hij de woorden omdraaide: *Controle is goed, vertrouwen is beter*. Zijn punt is dat we mensen niet beter maken door ze te controleren, maar door ze te vertrouwen, ruimte te geven om te groeien. Je kunt apparaten en systemen controleren, maar mensen, bedrijven en

---

¹ Citaten zijn te vinden in Lenin, *Werke* (Berlijn: Dietz, 1971), 358. In het Russisch allitereren de woorden: 'Dowjerai, no prowjerai'.

samenlevingen groeien op basis van vertrouwen. Als je in een vliegtuig stapt wil je wel graag dat het toestel van tevoren is gecontroleerd. Maar als je thuis je kind steeds controleert, zal deze na een poos zeggen: “waarom vertrouw je me niet?”

Controle en vertrouwen vormen een spannend – dialectisch – duo. Is het niet zo dat wat we aanzien voor vertrouwen in feite berust op controle? Wij observeren elkaar met camera's, wij monitoren wat af, wij vragen voortdurend verantwoording, wij dekken risico's af, en dat allemaal om ons een gevoel te geven van vertrouwen. En intussen wil het vertrouwen maar niet groeien. Onderzoeken laten zien dat het vertrouwen afneemt: in banken, in politieke instituties, in bestuurders. Misschien is het wel zo dat we het vertrouwen dat we zoeken aan het ondermijnen zijn door erover te spreken in de taal van controle. En we spreken in de taal van controle doordat we leven met een verhoogd besef van risico's.

Veel publiek en economisch gedrag berust in de praktijk van ons handelen inderdaad op het afdekken en het inschatten van risico's. Het 'to be or not to be' van bedrijven, instellingen, van individueel en collectief succes, is het kunnen omgaan met en inspelen op risico's. Zij die vooruit komen zijn doorgaans geslaagd op basis van een juiste risico-inschatting. Succesfactoren zijn gecalculerde risico-factoren. Het durven nemen van risico's werd in een open, neo-liberale setting van de markt de weg naar rijkdom en succes. Ook banken en consumenten deden eraan mee en moedigden elkaar alleen maar aan. Zij hebben in het spel van het inschatten en manipuleren van risico's heel veel aangedurfd. Maar het durven nemen van risico's is niet hetzelfde als het versterken van het vertrouwen in het bedrijf of in de samenleving. Mislukt de gok, dan staat er ineens heel veel op het spel.

Als wij vandaag spreken over het 'herstel van vertrouwen' gaat het niet zomaar over het herstel van de markt of het herstel van 'business as usual.' Zeker, we leven in een open wereld, die door hedendaagse sociologen als 'risico-maatschappij' wordt aangeduid. Maar wat de crisis leert is dat het gemaskeerde spel met schijn-zekerheden daarin uiteindelijk geen stand houdt. Wat de crisis leert, is dat dit zelfzuchtig calculeren van risico's en de controle-systemen die we in het leven roepen, mensen in de kou zet. De meest kwetsbare burgers – en zijn we niet allen kwetsbaar? – zijn aangewezen op de directe hulp en nabijheid van anderen, niet op controle. Een samenleving, waarin mensen partner en bondgenoot zijn van elkaar, groeit niet door controle, maar door onderling vertrouwen.

Het gaat dus wel degelijk om het bieden van echte zekerheden. Welke zijn dat? Herstel van vertrouwen betekent dat we het sociaal en moreel kapitaal van de samenleving opnieuw moeten waarderen en benutten.² We zullen weg moeten komen uit de dilemma's van onze controlezucht en weer opnieuw het pad moeten vinden waarop so-

---

² Ik verwijs hier naar mijn boek *Moreel kapitaal, De verbindingskracht van de samenleving* (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2009), waar ik verder in deze bijdrage ook uit put.

ciala deugden en onderling vertrouwen hand in hand gaan. Zo kan weer de basis worden gelegd voor een solide economie en samenleving. Dat is: het 'vertrouwen weer voeden', zoals een psalm het verwoordt (Psalm 42). In die uitdrukking schuilt een diepe waarheid. Als je het vertrouwen kunt *voeden*, kan het ook *groeien*. Het vertrouwen voeden kan alleen als we betrekkingen herstellen en in ere houden die daaraan bijdragen. Vertrouwen wordt gevoed wanneer mensen voor elkaar instaan en zorg hebben voor elkaar, elkaar niet in de steek laten en er zijn voor elkaar, juist in een wereld vol risico's. Dit is een kern van het christelijk denken. Vertrouwen halen we niet uit onszelf; wij kunnen vertrouwen geven, wanneer we weten wat het is om vertrouwen te ontvangen.

Vertrouwen is dus inderdaad beter dan controle. Over die kern van de zaak wil ik het vanmiddag hebben. Ik zal proberen aan te geven wat vertrouwen is en hoe vertrouwen werkt. Daarna wil ik weer terug naar onze politieke en maatschappelijke vragen en enkele aanzetten geven voor de nieuwe verhouding tussen markt, overheid en samenleving.

Vertrouwen als kernvraag

Laten we eerst de kwestie nog eens verbreden. Vertrouwen, zo hebben we in de laatste decennia ontdekt, is een cruciaal begrip voor samenlevingen. In de wetenschappelijke literatuur is er veel over te doen. Het is al enige tijd geleden dat Fukuyama zijn baanbrekende boek *Trust* (1995) schreef en het onderwerp daarmee breed onder de aandacht bracht.³ Fukuyama maakte in dat boek een onderscheid maakt tussen landen die gekenmerkt worden door 'low trust' en landen die een klimaat van 'high trust' kennen. Inmiddels lijkt een belangrijk deel van de wereld in een spiraal van 'low trust' terecht gekomen. Daarom wordt er ook zoveel over geschreven. Er is een vloed aan literatuur over het thema in tal van disciplines: vertrouwen in relaties, in merken, bedrijven, politiek vertrouwen, enzovoort.

De nieuwe aandacht voor het thema vertrouwen begeleidt eigenlijk de hele periode van het oplevend neo-liberalisme, individualisme en globaliseringsdenken sinds de val van de Berlijnse Muur in 1989, het begin van een wereld zonder grenzen. Op een of andere manier is 'vertrouwen' een thema in een wereld waarin de schaal van handelen mondiaal is geworden, sociale afstanden groter, verhoudingen zakelijker en de dominantie van de markt pregnanter. Er is ook nog een intrinsieke verbinding naar het 'vreemder' worden van onze wereld door migratie- en integratievraagstukken, afnemende mogelijkheden tot culturele identificatie en toenemende gevoelens van onveiligheid. De crisis van het vertrouwen houdt verband met het besef van anonimiteit en de vervreemding van een ons bekende wereld.

---

3 F. Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity* (New York: The Free Press, 1995). Bij Fukuyama blijft het thema sterk betrokken op economische prestaties van landen. Andere, meer sociale dimensies van vertrouwen komen aan de orde in bijvoorbeeld P. Sztompka, *Trust: A Sociological Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) en E.M. Uslaner, *The Moral Foundation of Trust* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

In een onzekere en onherbergzame wereld wordt vertrouwen als vanzelf een thema. Het is niet zo dat het in de achter ons liggende periode helemaal aan vertrouwen ontbrak. Mensen zoeken altijd vertrouwen en investeren hun aandacht, energie en geld in die dingen die het lijken te geven. Er was zonder twijfel een enorm vertrouwen in de werking van de markt. Die moest de nieuwe leverancier worden van welvaart en publiek welzijn en ons van al het goede voorzien. Van iedere burger werd gevraagd op dit altaar te offeren. Ik herinner me dat tien jaar geleden vrijwel iedereen begon aan zijn 'mandje aandelen'. Goedbedoelende adviseurs zeiden dat het 'dom' zou zijn als je niet meedeed. De beurskoersen gingen alleen maar omhoog en wie zou er niet een gokje wagen? Inmiddels weten we dat de koersen niet alleen door plafonds breken, maar ook terugstuiteren van plafonds en dat mensen zo snel mogelijk hun mandje aan het leegmaken zijn.

We hebben vertrouwd op banken met reputaties en op mensen die betrouwbaar leken, maar het niet waren. Hoe beschaamd kun je daarmee uitkomen. Vest op prinsen geen betrouwen, maar ook niet op hun medewerkers. We leken op die middeleeuwse ridder die op kruistocht ging en het beheer van zijn kasteel toevertrouwde aan zijn knecht. Voor vertrek zei hij: "Ik ga nu op kruistocht en weet niet of ik levend terugkom. Ik heb honderd duizend dukaten opgeborgen in een kluis en geef je de sleutel. Die mag je gebruiken als ik over tien jaar nog niet terug ben. Dan is mijn kapitaal voor jou." Hij was nog maar net de slotbrug over of daar rende de knecht hem achterna. "Mijnheer, ik denk dat u de verkeerde sleutel hebt achtergelaten." De ridder kon niet met een goed gevoel op reis. Dat goede gevoel is meer en meer gaan ontbreken bij de burger, die meende te kunnen vertrouwen op de betrouwbaarheid van instituties.

Daar zijn die instituties met hun risicovolle gedrag zelf debet aan. Banken en financiële instellingen hebben het vertrouwen van de burger in de soliditeit van instellingen en systemen opgerekt en tot het uiterste geëxploiteerd. Zij keren nu op hun schreden terug, maar de risico's die genomen zijn moeten intussen worden afgedekt. Wat eerst bij banken gebeurde, gebeurt nu bij overheden. Zij nemen de risico's over en rekenen op het vertrouwen van de burger. Vooral de Amerikaanse overheid stelt het vertrouwen tot het uiterste op de proef stellen. Inmiddels is de staatsschuld van de Verenigde Staten zo opgelopen dat deze 200.000 dollar per Amerikaan bedraagt. Het pad waarop we gaan is griezelig en risicovol en loopt alleen tot een goed einde als samenlevingen in staat zijn de risico's van overheden over te nemen. Daarvoor moeten samenlevingen stabiel zijn en een sterk besef van onderling vertrouwen kennen ('high trust').

Daarmee zijn we terug bij de kern van het probleem. Over wat voor soort vertrouwen moeten samenlevingen beschikken om de risico's van de wereldeconomie en de globalisering te kunnen opvangen? Wat voor soort vertrouwen zorgt voor 'high trust'? Waar berust dat vertrouwen op? Het soort vertrouwen dat we nodig hebben om samenlevingen stabiel en verbonden te maken noem ik het 'moreel kapitaal' van de samenleving. Over

de vorming – of het herstel – ervan wil ik het hebben. Vertrouwen is uiteindelijk niet een economisch of sociaal vraagstuk, maar een moreel vraagstuk en daarmee tevens een morele opgave.

Enkele opvattingen over ‘vertrouwen’

Wat is vertrouwen eigenlijk? Vertrouwen is een meerzinnig en complex begrip. Ik wil een drietal betekenislagen de revue laten passeren, die niet in tegenspraak zijn met elkaar, maar de rijkdom en breedte van het begrip laten zien.

In de eerste plaats is vertrouwen het geloof dat anderen zich houden aan wat is afgesproken. Dit is het soort vertrouwen dat we nodig hebben als er contracten worden afgesloten, deals gesloten, transacties geregeld. Het vertrouwen als ‘nageleefde afspraak’ veronderstelt natuurlijk betrouwbare mensen die bereid en in staat zijn zich aan hun afspraak te houden. Het vertrouwen in anderen groeit als we inderdaad merken dat anderen zich aan hun afspraken houden. Een moderne samenleving heeft dit vertrouwen nodig. Arbeidsprocessen, politieke en bestuurlijke processen en tal van al dan niet uitgesproken sociale en culturele codes rondom koop en verkoop, onderlinge omgang, verwacht gedrag, ‘draaien’ op dit type vertrouwen.

Volgens sommige auteurs is vertrouwen als nageleefde afspraak noodzakelijk geworden in een modern tijdperk, waarin mensen meer functionele rollen op zich nemen zonder elkaar persoonlijk goed te kennen.⁴ Arbeidsdeling en allerlei vorm van specialisatie in een gedifferentieerde samenleving maakt de hoeveelheid functies en rollen van mensen ongekend groot. Om in dit grote geheel te kunnen werken, moeten we erop aan kunnen dat ieder zich aan zijn of haar rol houdt en doet wat van hem of haar verwacht mag worden. We zijn allemaal een schakeltje in een groot proces en om dat grote proces te laten lopen, moeten we elkaar vertrouwen. Om risico’s uit te sluiten wordt die rol en taakvervulling meer en meer omschreven en vastgelegd in regels, protocollen en contracten, waar mensen zich aan dienen te houden. Echt vertrouwen is dat nog niet. Vertrouwen is het geloof dat de ander zich houdt aan wat is afgesproken.

In de tweede plaats is vertrouwen het geloof in de betrouwbaarheid van de ander als persoon. In het voorgaande grepen we hier al op vooruit. Het vertrouwen dat afspraken worden nageleefd, grijpt terug op het geloof dat we in de ander met een betrouwbaar persoon van doen hebben, die zich inderdaad aan zijn of haar afspraken houdt. De betrouwbaarheid van een bank wordt vergroot als we niet alleen menen dat de bank zich aan zijn afspraken houdt, maar ook dat we in het bankpersoneel met betrouwbare mensen van doen hebben. Dat is een soort van vertrouwen dat alleen maar kan groeien in alledaagse processen van omgang, ontmoeting en wederkerigheid. Enkele aantal jaren gel-

---

4 Vgl. Adam B. Seligman, *The Problem of Trust Princeton*: Princeton University Press, 1997).

den publiceerde de WRR het rapport *Vertrouwen in de buurt*. De titel was goed gekozen. Daar waar mensen met elkaar samen-leven is vertrouwen nodig. Buurt, wijk en leefweld zijn de plekken waar dit wordt gevoeld en waar vertrouwen doorgaans ook op een natuurlijke manier groeit.

Een belangrijke manier waarop dat gebeurt is door het mechanisme van onderlinge mutualiteit of wederkerigheid. Mensen zoeken contact met elkaar omdat ze voordeel van elkaar kunnen hebben. Ze wisselen uit, ruilen, leren elkaars behoeften kennen, spelen daarop in en helpen elkaar. Ik leen mijn ladder uit aan de buurman in het vertrouwen dat hij deze weer terugbrengt. Morgen vraag ik zijn hulp bij een klus die ik niet alleen kan klaren. En zo weeft zich een web van uitwisseling en samenwerking op basis van het besef dat mensen zich vanzelfsprekend inzetten voor elkaar. Wie dat inderdaad doet, kwalificeert zich als een betrouwbaar persoon. Dit vertrouwen in elkaar binnen leefeenheden waarin we elkaar ook daadwerkelijk ontmoeten kan zich verbreden tot een 'trust atmosphere': iedereen vertrouwt iedereen, uiteindelijk ook de vreemde ander, die men niet uit persoonlijke ontmoeting kent. Een mooi voorbeeld hiervan tref je aan in sommige streken waar mensen producten aan de weg verkopen. In een stalletje aan de weg staan kistjes fruit met een geldbusje ernaast. Je wordt geacht je geld daar achter te laten en de verkoper gaat er van uit dat mensen eerlijk zijn, het busje niet leeghalen en dus te vertrouwen zijn. Een 'trust atmosphere' is ook wat Fukuyama bedoelt met 'high trust'. Het is voor een (lokale) samenleving van belang als iedereen iedereen vertrouwt. Het schijnt dat bedrijven en instellingen sterker worden als iedereen elkaar vertrouwt (en niet sommige mensen alleen sommige anderen vertrouwen en daarmee de sfeer voor derden vergiftigen).

Er is nog een derde vorm van vertrouwen, een derde betekenislaag, en die is het meest fundamenteel. Dat is het vertrouwen dat er anderen zijn die voor je in staan. Ook nu is het weer zo dat de vorm die ik hiervoor besprak – vertrouwen als het geloof dat we in de ander met een betrouwbare persoon van doen hebben – al een voorbode vormde van deze derde vorm. Het gaat er dan om dat anderen je niet alleen willen helpen, maar er ook voor je willen zijn als je niet meer iets terug kunt geven. Het gaat er om dat *mutualiteit*, met zijn logica van 'voor-wat-hoort-wat' en 'tit-for-tat', overgaat in *caritas*.⁵ Bij *caritas* krijgt de gever niet direct iets terug. Het gaat nu om de bereidheid voor de ander te zorgen, niet op basis van ruil of wederkerigheid, maar uit liefde en oprechte zorg. Nu raken we de existentiële kern van de kwestie. Wij zijn kwetsbare, sterfelijke mensen. Wij hebben het nodig te weten wie er voor ons is als het leven moeilijk wordt en we niet op eigen kracht verder kunnen en niet veel meer te geven of in te brengen hebben. *Vertrouwen berust uiteindelijk op het geloof dat ons leven gedragen wordt*. Dat is de diepste betekenislaag, die evenwel in alles wat we hierboven hebben gezegd meeklinkt.

---

5 Mooie beschouwingen hierover geeft Dorien Pessers in haar *Liefde, solidariteit en recht* (Amsterdam, 1999).

Wij hebben het nodig te weten of er anderen zijn die voor ons in staan, ons niet in de steek zullen laten, ons zullen dragen als we zelf niet verder kunnen. Die les leren we al jong en begeleidt ons gedurende ons hele leven. Kinderen vertrouwen erop dat hun ouders er voor hen zijn, voor hen zorgen. Huwelijkspartners beloven elkaar bijstand en zorg, wat er ook gebeurt. Vertrouwen is het geloof dat de ander je niet in de steek zal laten als het erop aan komt. Ik geloof dat wij uiteindelijk allemaal deze vorm van vertrouwen moeten kennen om in staat te zijn een 'trust atmosphere' te kunnen bouwen. Deze vorm van vertrouwen noem ik het 'moreel kapitaal' van een samenleving. Ze gaat namelijk terug op ons vermogen ons in liefde en solidariteit te verbinden met anderen, ons vermogen tot caritas. Ze doet een beroep op onze bereidheid er te zijn voor anderen. Wij hebben het allemaal nodig te weten dat er mensen zijn die voor ons in staan. Het diepste probleem van onze samenleving is dat dit besef bij grote groepen burgers is aangetast. De gebrokenheid en onzekerheid, de eenzaamheid en godverlatenheid is soms zo groot dat veel mensen niet meer weten wie er voor hen in staat. Dat lost zich niet op met camera's, politie, een uitkering, het vertrek van mensen die ons niet bevallen. Dit vraagt om de ontplooiing van het moreel kapitaal van de samenleving.

Zo onderscheid ik drie vormen van vertrouwen: een contractuele, een mutuele en een die gebaseerd is op caritas. Let erop dat er bij vertrouwen altijd 'iets tegenover' moet staan. Ons vertrouwen neemt toe als we weten wie of wat garant staat voor wat er wordt beloofd of toegezegd. Ons vertrouwen groeit als het wordt gevoed. Bij de drie vormen gaat het dan telkens om iets anders. Er moet (a) een afspraak zijn waarvan de naleving afdwingbaar is, (b) een ander zijn die betrouwbaar is in het dagelijks verkeer van uitwisseling en (c) iemand die voor ons instaat. In het Engelse taalgebied worden de eerste twee wel aangeduid als 'confidence' en de laatste als 'trust'. Bij 'confidence' vertrouwt je op de werking van afspraken en systemen. Maar het vertrouwen blijft voorwaardelijk. Zak je door de basis van regels en afspraken heen of blijkt de persoon op wie je vertrouwde toch niet betrouwbaar dan is er niets meer. 'Trust' gaat dieper. Die vorm van vertrouwen wordt gevoed door de wetenschap dat mijn leven gedragen wordt.

Deze derde vorm confronteert ons tevens het meest indringend met het menselijk tekort. Geen mens kan uiteindelijk het leven van anderen dragen. We zoeken weliswaar voortdurend collectieve vormen van solidariteit om dit op te lossen, maar belanden daarmee per definitie in vormen van 'confidence' en niet van 'trust'. Het besef dat ons leven uiteindelijk niet door mensen gedragen, laat staan gegarandeerd kan worden, toont steeds opnieuw het menselijk tekort en maakt het inzicht des te dieper en verwonderlijker dat God de mens zo nabij komt dat het duidelijk wordt dat Hij het is die ons leven draagt. Dat heeft God getoond in Jezus Christus en het levensoffer dat Hij bracht. Dat is Gods caritas voor mensen.

Het interessante is dat deze derde vorm van vertrouwen, deze caritas, niet los staat van het concrete leven, zoals het geleefd wordt, maar daarin juist wordt verondersteld.

De westerse samenleving is groot geworden door de toepassing van deze vorm van caritas. Ze zal weer kunnen groeien van 'low trust' naar 'high trust' als ze vertrouwen als caritas weer hoog in het vaandel heeft staan. Deze vorm van vertrouwen legt de diepste kern bloot van alle intermenselijke verhoudingen. Mensen willen uiteindelijk van een ander weten of er op hem of haar gerekend kan worden, of mensen doen wat ze zeggen, in staan voor hun belofte, voor de ander zal zorgen als het nodig is. Dat gaat verder dan het opvolgen van regels en procedures in een controle-systeem. Dit gaat over verantwoordelijkheid dragen voor de situatie, de bereidheid er te zijn voor anderen voorbij alle risico's en onzekerheden. Deze bereidheid er voor de ander als medemens te zijn, noem ik het 'moreel kapitaal' van een samenleving. Sociaal kapitaal gaat over ons vermogen ons met anderen te verbinden. Moreel kapitaal gaat over ons vermogen voor de ander en de wereld te zorgen.

De crisis van het vertrouwen

Het probleem van onze moderne wereld is dat we vertrouwen hebben weggeorganiseerd. We hebben de processen van wederkerigheid, waarin vertrouwen groeit tussen mensen laten overnemen door de overheid of de markt. We hebben vertrouwen als 'trust' opgesloten in de privé-sfeer en laten verslonzen als krachtbron voor de publieke zaak. Vandaag durven we het weer openlijk te hebben over wat een goede opvoeding eigenlijk is en welke betekenis die voor de samenleving heeft. Tenslotte zijn we sterk gaan leunen op contractueel vertrouwen, vertrouwen als *confidence*, het voorwaardelijk vertrouwen, dat inderdaad, zo zien we in de huidige bankencrisis, iets heel betrekkelijks heeft. Institutioneel vertrouwen kan niet groeien als er geen sociaal vertrouwen bestaat. Het falen van de afspraken, het niet naleven van wat nageleefd had moeten worden, doet ook twijfelen aan de betrouwbaarheid van de personen die garant hadden moeten staan voor die afspraken.

Het is daarom noodzakelijk op een fundamenteeler niveau over vertrouwen te spreken dan tot nog toe is gedaan. Terugkeer naar oude patronen zou een terugkeer betekenen van een cultuur waarin het gaat om calculatie van risico's als basis voor publiek gedrag. Daarmee keert het vertrouwen niet terug. Het calculeren en manipuleren van risico's heeft alles te maken met de jacht naar posities, winsten en macht. Dat is de logica van een markt die zijn eigen meester is geworden en niet meer luistert naar de logica van gemeenschappen en sociale belangen kan wegen en tellen. Het moreel kapitaal van gemeenschappen is nodig om sociaal en institutioneel vertrouwen te doen groeien. Het roer moet radicaal om. Hoe kunnen we het moreel kapitaal, onze morele steun aan elkaar, onze bereidheid te zorgen voor mens en wereld, weer laten toenemen? Hoe kunnen de publieke sectoren, het bedrijfsleven, de politiek, daar weer van doortrokken raken?

Oplossingen

Om deze vragen ook zelf op te pakken, wil ik aan het slot van mijn bijdrage een paar punten noemen die hierop een antwoord kunnen vormen. Het kabinet sprak van een *morele* agenda. Hoe zou die er uit kunnen zien? Ik noem een paar voorname punten die op deze agenda moeten staan.

- » Om te beginnen moet in de financiële wereld, waar de crisis begonnen is, volstrekt duidelijk worden gemaakt dat gemaakte afspraken in het belang van de samenleving nageleefd zullen worden. Daar begint een belangrijk deel van het herstel van het zoekgeraakte vertrouwen. Dit impliceert tevens dat financiële transacties in relatie blijven staan met reële economische ontwikkelingen. Het risicovol en per saldo onverantwoord manipuleren van geldstromen, winsten, provisies, moet tot het verleden gaan behoren. Wat de publieke financiën betreft, moet er een eind komen aan de economie van de ongedekte cheque. De oplossing ligt niet in het laten oplopen van schulden, van geld dat er niet is. Het vertrouwen in de economie en in de banken keert niet terug als uitgaven, investeringen en beleggingen fictief blijken te zijn. Er moet 'iets tegenover staan'. Wil financieel vertrouwen echt zijn, dan is een stabiele en reële waarde nodig van echt geld.
- » Met kracht zouden nu 'incentives' moeten worden afgegeven voor de omvorming van economie en bedrijfsleven met het oog op hun dienstbaarheid aan sociale belangen. Er wordt al lang gesproken en ook worden er vrijwillige stappen gezet om te komen tot de definitie van de maatschappelijke opbrengst van ondernemingen en economische activiteiten. Sociale partners zouden nu vooral dat belang moeten gaan behartigen. Dit gaat over het inbedden van economische activiteiten in gemeenschappen en het laten wegeen van de belangen van die gemeenschappen. Het moet bedrijven niet alleen gaan om het halen van economische targets, maar ook om sociale en ecologische. De versmalling van de economie tot het managen van geldstromen heeft het vertrouwen in mensen weggenomen. Voer een discussie over de maatschappelijke en sociale bijdrage van ondernemingen. Steun bedrijven die aan 'sociaal ondernemerschap' doen. Prikkel er niet alleen toe, maar beloon dit ook.
- » Het is van belang bij de herordening van de samenleving oog te hebben voor het vormen van gemeenschappen die overzichtelijk zijn en waar processen van mutualiteit en wederkerigheid kunnen bloeien. Om vertrouwen tussen mensen te laten groeien is de menselijke maat nodig, overzienbare leefeenheden, daadwerkelijke ontmoeting. Dat betekent een veel kleinschaliger organisatie van de samenleving, het samenbrengen van vitale functies in een lokale omgeving. Breng meer lokale samenhang in economische, ecologische en sociale processen. Energie- en voedselproductie kunnen dichterbij mensen worden gebracht. Nieuwe vormen

van coöperatief werken en zelfzorg in de ‘civil society’ verdienen ondersteuning. Naast het ‘think globally’ moet er volle aandacht zijn voor het ‘act locally’. Help burgers daaraan vorm te geven. Nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid voeden niet alleen het onderling vertrouwen in de samenleving, maar dragen ook bij aan duurzaamheids- en klimaatdoelstellingen.

- » Versterk de verbanden waar moreel kapitaal wordt overgedragen. De plekken waar mensen voor elkaar zorgen en er voor anderen zijn, moeten we koesteren. Dat betekent ook het koesteren van gezinnen, maar ook kerken, waar deze een vitale rol kunnen spelen in hun omgeving. Moreel kapitaal heeft beddingen: daar waar men oog heeft voor de persoon van de ander en diens welzijn.
- » Besef vooral dat wij niet het vertrouwen aan onszelf kunnen geven dat de wereld helemaal in orde te maken is. Koester geen utopische dromen. Besef dat wij kwetsbare mensen zijn die in afhankelijkheid leven. Voor een samenleving is het belangrijk te weten dat onze inspanning om trouw te zijn en er te zijn voor anderen, uiteindelijk berust in ons vertrouwen in God, die in Zijn trouw belooft dat Hij er voor ons zal zijn. Daaruit te putten is de grootste morele kracht van een samenleving. Laat die boodschap ook vooral worden uitgedragen.

Prof.dr. Roel Kuiper is bijzonder hoogleraar Christelijke Filosofie aan de Erasmus Universiteit en lid van de Eerste Kamer voor de ChristenUnie.

Slotwoord door voorzitter Herman Kaiser

De sfeer van dit congres was anders dan voorgaande jaren. Er hangt een gevoel van urgentie in ons midden. In de congreszaal, de wandelgangen en bij de workshops voel je een bewustzijn dat de tijd van handelen en doorpakken is aangebroken. Als de christelijk-sociale beweging nu langs de zijlijn blijft, mist zij een unieke kans. En doet zij geen recht aan de verantwoordelijkheid die wij als geëngageerde christenen dragen.

Uit vele reacties is mij vandaag gebleken dat het niet nodig is om te wachten tot anderen het sein geven om tot actie over te gaan. Iedereen kan gewoon op zijn of haar plek beginnen. Sterker nog. Op heel veel plaatsen bent u al bezig de daad bij het woord te voegen. Ik heb prachtige voorbeelden gehoord hoe de spiraal van wantrouwen doorbroken kan worden. Zowel in het onderwijs, de zorg, bij gemeenten, de politie en binnen bedrijven. Een sleutelwoord is ' nabijheid'. Zoek de klant, cliënt, student, ouder, burger enz. op. Geef je organisatie een gezicht. Laat zelf je gezicht zien. Tijdens een workshop ving ik het advies op: "Haal elkaar erbij! Maak het persoonlijk."

Een ander sleutelwoord dat ik opving was 'en/en'. Wij hebben vandaag ontdekt dat wij soms redeneren vanuit een 'of/of'-schema. Wij hebben de neiging elkaar in een hokje te stoppen. Wij kunnen eindeloze debatten voeren of de crisis ligt aan de mens of aan het systeem. Of over de vraag of wij aan de boven- of de onderkant moeten beginnen. Of het accent bij Kuyper of bij Talma moet liggen. Of misschien toch bij Benedictus? Dit soort vragen leiden tot disputen en verlammen ons handelen. Wij moeten bronnen van spiritualiteit en denkkraft bundelen en niet separeren.

Een derde sleutelwoord is leiderschap. Ik heb vandaag geweldige voorbeelden gehoord hoe mensen in de praktijk hun leiderschapsrol opnemen. Ik ben onder de indruk van de voorzitter van een groot schoolbestuur. Onder twaalfduizend studenten, hun ouders en honderden leerkracht was ongenoegen ontstaan omdat dingen niet lekker liepen. Het bestuur voelde zich in een spagaat tussen Haagse richtlijnen en de praktijk op de werkvloer. De voorzitter heeft persoonlijk de stoute schoenen aangetrokken. Hij is met iedereen het gesprek aan gegaan. "Kom maar op, ik duik voor niemand weg. Wij doen ons best. Wij geloven wat wij doen."

Dat leiderschap moet ook voor de politiek gelden. Hoe kunnen politici ons bevrijden van bureaucratie en systeemdenken als zij zelf de grootste veroorzakers daarvan zijn?

Wij winnen vertrouwen als wij laten zien dat wij ergens voor staan. Dat wij geloven. Dat wij er zijn voor elkaar. Om zo Hem te dienen.

Deelnemers

- de heer W. Aantjes
de heer mr. W.J. Adema A.S. *Talma Stichting*
de heer O. Albrecht *Oikocredit Nederland*
de heer W. Althuis *Evangelische Alliantie*
de heer drs. E.J. van Asselt *Wetensch.Instituut voor het CDA*
mevrouw P. Assmann *CDAV*
de heer Chr. Baggerman *RMU*
de heer D. den Bakker *Besturenraad*
mevrouw I. Bakker *Oikos*
de heer P. Banis *CNV Onderwijsbond*
mevrouw B. van Baren *Innersense*
de heer R. Barten *Hilferzorg De Boomborg & St. Joseph*
de heer M. Becker *Radboud Universiteit Nijmegen*
de heer drs. W.P. Beekers *Hist. Doc. Centrum Protestantisme (VU)*
de heer A. Berger *Stg. Reformatorische Wijsbegeerte*
de heer R. Bergsma *Gemeente Woudrichem*
de heer J. Beumer *PCOB*
de heer J. Beumer *Stem in de Stad*
de heer drs.C. van Beuningen *Stg. Socires*
De heer J. Bijlsma
de heer L. Bikker *BransonQuevara*
de heer P. Blokhuis *ChristenUnie*
de heer C. Blokland *NS groep*
mevrouw E. Blom *Unie NKV*
de heer C.P. Boele *Christelijke Hogeschool Ede*
de heer H.A. Boeschoten *Breeschoten & Co*
mevrouw R. Boeschoten- Mulder *Besturenraad*
de heer B. van Boggelen *CNV Vakcentrale*
mevrouw B. Boorsma *Passage, chr.maatsch. vrouwenbeweging*
de heer M.L. Bos *Besturenraad*
de heer G. Bouw *Reformatorische Dagblad*
de heer prof.dr.L. Bovenberg *Inleider*
mevrouw H. Bovenkerk *CNV*
de heer drs. J.W. van den Braak *VNO-NCW*
de heer A.M. Brand *KBO*
de heer mr. drs. C. Bremmer *YMCA-Nederland*
mevrouw B. Brinkel *Skanfonds*
de heer J.G. Brongers *Evangelische Alliantie*
de heer G. de Bruin *AWVN*
mevrouw C. de Bruyn *Aob/CVHO*
de heer G. Buijs *Vrije Universiteit Amsterdam*
de heer B. van Caelenberg *Eurofedop*
de heer drs. Th. Caspers *VKMO/Katholiek Netwerk*
de heer J.P. Close *Stg. Transformation, Indexation & Research*
de heer D.J. Coehoorn *KracoConsult*
de heer A.H. van Delden *SCS*
de heer drs.W.C.M.I. van Dijk *AOb/Sint-Bonaventura*
de heer L. Dijkema *VNO-NCW*
mevrouw G. Doltsma *VNO-NCW*
mevrouw dr. M.E.M. Doorewaard *SBI*
de heer dr. L. van Doorn *Adelbert vereniging*
de heer P. van Duijvenbode *Philadelphia Support*
mevrouw M.J.C. Ebersson *Crystal Valley*
mevrouw C. van Ee *CNV Vakcentrale*
de heer J.D.W. Eerbeek *Exodus*
de heer M. van Eerde *ChristennetwerkfflGMV*
mevrouw J. van Egmond *Besturenraad*
de heer J. van Eijdsen *Accolade Zorggroep*
de heer mr.ing. J. Eikelboom *Perkus strategiemangement*
de heer mr. W. Eikelboom *Stg. Christelijk-Sociaal Congres*
mevrouw K.G. Ferrier *CDA tweede kamer*
de heer P.J.H. Fey *CNV Publieke Zaak*
de heer W. van de Fliert *LTO*
de heer E. Fortuijn
mevrouw drs.A. Frijns-Stassen *Dienst Kerk en Samenleving Bisdom Roermond*
de heer W.G.A. van der Geest *Bond KBVO*
de heer mr. J.J.A.M. van Genip *Stg. Socires*
de heer B. Godschalk *CHE*
de heer H.K. Griffioen *Griffioen Organisatieadvies*
de heer H. Griffioen *VCGON*
de heer dr. H. Groen
de heer R. Grotenhuis *Cordaid*
mevrouw E. Gruteke, *dagvoorzitter*
de heer C.P.G.Th. Gudde *BZW*
de heer J.W. Gunnink *Fluger Doelgericht Loopbaanadvies*
de heer J. de Haan *CNV Publieke Zaak*
mevrouw R. de Haan *Stg. Present Nederland*
de heer drs. F.S.K. Haan *Windesheim*
de heer J. Hafkamp *CNV Publieke Zaak*
de heer P. Hazenbosch *CNV*
de heer G.J. Hazenkamp *Stichting Rotterdam*
de heer drs. P.A.C.T. van Heeswijk *CDA*

de heer A.J. van Heusden *Evangelische Alliantie*
de heer B.A. van Heusden *World Organization of Workers WOW*
mevrouw drs. E. Heutink *CDA Ermelo*
mevrouw drs. J.M. Hinten *Universiteit van Tilburg*
de heer R. Ho Ten Soeng *Hts-mediation*
de heer H. Hoefnagel *Radboudstichting*
de heer T. Hoekstra *Disk-Landelijk Buro voor Arbeidspastoraat*
de heer ds. P.in 't Hoen *Chrystal Valley*
de heer S. Holtrop *ACOM*
de heer P. van 't Hoog *Gemeente Ede*
de heer mr. J. de Hoog *Transmissie*
de heer J. Hoogland *St.Philadelphia Zorg/Stg. Reformatorische Wijsbegeerte*
de heer L. de Hoop *Cronique Communicatie*
mevrouw Y. van Houdt *NVVK*
de heer J. Huibrechtse *Stg. Transformation, Indexation & Research*
mevrouw D. Huijbregts *DORINE.NU buro voor bezieland leiderschap*
mevrouw J.J.Tj. van den Hul- Omta *s-Heerenloo*
mevrouw H.M.C. Hulsebosch *Skanfonds*
de heer M. van Hulst *ChristenUnie*
de heer M. van Immerzeel *Albeda College*
de heer K. Jansen *Besturenraad*
de heer H. Jochemsen *Prisma*
de heer Drs. C. de Jong *Accolade Zorggroep*
de heer dr. G.de Jong *Kaski*
mevrouw mr. R. de Jong *Protestanse Kerk in Nederland*
de heer W. de Jonge *Attendo Uitvaartzorg*
de heer J. Jongejan *CNV*
de heer J. Jonkers *ACP*
de heer B. Kagenaar *Voorn Stg. OMIJ*
de heer drs.H.J. Kaiser *Stg. Christelijk-Sociaal Congres*
mevrouw E. Kalisvaart *Hogeschool Windesheim*
De heer H.J.A. van de Kamp
de heer drs. B. Kamphuis *Alfa – College*
de heer A.A. Kars *Zorggroep Rijnmond*
de heer W. van Katwijk *Ouders & Coo*
mevrouw A. van de Kerk *Prisma*
mevrouw W. Kirpestein *CNV Vakcentrale*
de heer mr. drs. H.K. Klamer *VNO-NCW*
mevrouw E.S. Klap- van Strien
de heer J. Klaver *CNV Jongeren*
de heer W.F. Klop *Stg vrienden van De Hoop*
de heer L.B. Kobes *Sportservice Overijssel*
de heer P.J. Koeslag *CNV Publieke Zaak*

de heer F. van der Kolk *Christal*
de heer D. Kooops *SBI training & advies*
de heer A.J. Koppejan *CDA Tweede Kamerfractie*
de heer Mgr. dr. G.J.N. de Korte *Bisdom Groningen-Leeuwarden*
de heer H.J.M. Kosse *Stichting OMIJ*
de heer W. Kruihof *CNV bedrijvenbond*
de heer W. Kuiper *Besturenraad*
de heer C. Kuiper *CNV Onderwijsbond*
de heer prof.dr. R. Kuiper *inleider*
mevrouw C. Lambregste
mevrouw G. van Leeuwen-Tanis *SBI training & advies*
de heer G. van Linden *CNV Dienstenbond*
mevrouw J. Litjens *KRO*
de heer J.P. Louisa *Gemeente Utrecht*
de heer Th. Lubbers *CNV Publieke Zaak*
mevrouw I. Ludikhuizen *Passage, chr.maatsch. vrouwenbeweging*
mevrouw M. Luyer *Besturenraad*
de heer P. van Mackelenbergh *SBI training & advies*
mevrouw A. Maljers *Edukans*
mevrouw M. Martens
de heer L.E. Meijer *CNV*
mevrouw E. Meijerink *Zorggroep Rijnmond*
de heer drs. J.W. Meinsma *Windesheim*
de heer H. van der Molen *Chr.Sociaal Jongeren Congres*
de heer P. Monchen *Vincentius Vereniging Nederland*
de heer B. Moolhuizen *Christennetwerk |GMV*
de heer J.F. van Mossel *Stg. prot.Chr. Woonzorg Unie veluwe*
de heer J.M.H. Mourits *Skanfonds*
de heer IJ. Muilwijk *Perspectief*
De heer P.C. Muis
de heer P. Nelissen *World Organization of Workers WOW*
de heer G. van der Neut *Gabriël Financiële bescherming*
de heer drs. G. Nijmeijer *St. PCBO Apeldoorn*
de heer J.G. van Norel *CNV Internationaal*
de heer A. Oegema *MKB-STIMO*
de heer H.M.C. Oevermans *CHE*
de heer A. Olde *CDA Hilversum*
de heer H. van Oorschot *Universiteit van Tilburg*
de heer M. van Oosten *CNV Vakcentrale*
mevrouw I. van Oostveen-Roepers *CNV Bedrijvenbond*
mevrouw Ortega-Martijn *CDA Tweede Kamer fractie*
de heer P.I.W. Oudenaarden *CNV Publieke Zaak*
de heer R. Paas *CNV*
de heer W. Petersen *CNV*
de heer dr. F.A. Petter *Gemeente Woudrichem*
de heer H. Pieper *VKMO/Katholiek Netwerk / CDA Tweede*

Kamer fractie

de heer M. Post *CNV Hout en Bouw*
de heer R.F. Prang *Exodus Nederland*
de heer B. Radix *CNV*
de heer A. van der Rhee *Herv. Stg. Sonneburgh*
de heer R. Rijnbende *Unie NZV*
de heer L.la Rivière *CNV Kunstenbond*
de heer M. Rog *CNV Onderwijsbond*
de heer N. Rook *ChristennetwerkfflGMV*
de heer S. Roos *The Innercity Project Rotterdam*
mevrouw T. Roos *The Innercity Project Rotterdam*
de heer P. Rop *Rijnconsult*
de heer R. Rotshuizen *CNV Dienstenbond*
de heer B. Rutgers van der Loeff *Woodbrookersvereniging*
de heer drs. H.R. Schaafsma *C.G.M.V.*
de heer J.W. Schaberg *Top Executive Care BV*
de heer P. Schalk *RMU*
de heer drs. Th.J.J. Schmitz *Vewin*
de heer R. Scholma *De Verre Naasten*
de heer W. Schoonen *Trouw*
mevrouw H.W. Schouten *PCOB*
de heer W. Schut *PCBO Delft e.o.*
de heer R. Setz *Stg. Present Nederland*
de heer dr. H.E. Siegers *AS Talmastichting*
de heer Jhr.Mr. J.P.H. Six *Eureka Achmea*
de heer H.J. Slendebroek *Evangelische Omroep*
de heer J.T. Slok *CNV Hout en Bouw*
de heer E.J. Sloomweg *CNV*
de heer K.I. van Splunder *PCOB*
de heer C. Stal *SBI training & advies*
de heer N.M.A. Stamatou *Werkplaats voor MZ*
de heer M. Stor *ACT*
mevrouw drs H.J. van de Streek *Stg. voor Chr. Filosofie*
de heer F. Swinkels *Stichting de Hoop*
de heer G.H. Terpstra *CDA-Eerste Kamer fractie*
de heer S.A. Terpstra *CSG Reggesteyn*
de heer J. Tersteeg
mevrouw W.M.E. Teune-Kasbergen *Skanfonds*
de heer R. Timmer *Leger des Heils*
de heer C.J.C. Timmer *Ver.Samenwerkingsverband Exodus Nederland*
de heer M.B. Tol *Bureau Arbeidsrecht*

de heer S. Uyland *Gidsnetwerk*
mevrouw M. Vanderkaa *Mensen met een Missie*
mevrouw L.J. v.d. Vate-Stouten *Passage, chr.maatsch. vrouwenbeweging*
de heer B. de Velde *Harsenhorst SBI training & advies*
de heer E. van Velsen *CNV*
mevrouw mr. M. Verhage- van Kooten *CHE*
de heer B.F.van Verschuer *Bureau L&V*
de heer W.J.G. Verschuren *Zin in Werk/Beweging van Barmhartigheid*
de heer L.A. Verweij *Gemeente Barneveld*
de heer C.J. Visser *NBG*
de heer B. Vonk *Wartburg Collega*
de heer J.M. de Vries *CDA Tweede Kamerfractie*
de heer drs. A. Vroon *Socires*
mevrouw I.R. Vunderink *Vrije Universiteit Amsterdam*
P. van der Wal *Radboud Univrsiteit*
de heer W. Wassenaar *Besturenraad*
mevrouw drs. H.A.C. Weigand-Timmer *Ouders & Co*
de heer P.E. Werkman *Hist. Doc.Centrum Protestantisme (VU)*
mevrouw ir. J.M.J.C. Westerbeek-Huitink *Wilde Ganzen*
de heer M. Westerduin *HS Windesheim*
mevrouw R.G. Westerlaken-Loos *CDA*
de heer J. Westert *WI ChristenUnie*
de heer J.D.J.T. Wienen *Bisschoppenconferentie RKK*
de heer A.A. van Wijngaarden *CNV Hout en Bouw*
mevrouw M. Wildekamp *CNV Vakcentrale*
mevrouw J. Willemsma *Ouders & Co*
de heer H. van Willigenburg *AOB/CVHO*
de heer R. Wissenburg *Greenpeace*
mevrouw C. Wortmann *Europees Parlement*
de heer dr. R.E. van der Woude *Hist. Doc. Centrum Protestantisme (VU)*
de heer A.J. Wynia *A.S. Talma Stichting*
mevrouw L. van Zanten- Hagelvlag *Passage, chr.maatsch. vrouwenbeweging*
mevrouw L. van de Zee *Passage, chr.maatsch. vrouwenbeweging*
de heer T. Zeldenrust *Stg. Present Nederland*
de heer H. Zwijnenberg *Gabriël Financiële bescherming*